

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST **2** 2006

KATRIN BOECKH

Vjerski progoni u Jugoslaviji
1944. - 1953.: staljinizam u
titoizmu

Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944. – 1953.: staljinizam u titoizmu*

KATRIN BOECKH

Osteuropa Institut, München, Njemačka

Autorica istražuje u članku vjerske progone u Jugoslaviji koji su se događali u razdoblju od komunističkog preuzimanja vlasti krajem Drugoga svjetskog rata do 1953. godine. Pokazuje kako je u tom vremenu primjenjivan sovjetski model progona svećenstva. Usporednom metodom ističe sličnosti sa staljinističkim obrascem vladavine, ali i modifikacije u odnosu vlasti prema vjeri i crkvama. Zaključuje da je jugoslavenska vjerska politika bila manje ekstremna u odnosu na metode progona u Sovjetskom Savezu.

Ključne riječi: vjerski progoni, komunizam, Jugoslavija, staljinizam

Uvod

Politički sistemi pod Josifom Visarionovičem Staljinom (1879. - 1953.) u Sovjetskom Savezu i Josipom Brozom Titom (1892. - 1953.) u Jugoslaviji bili su po svojem shvaćanju, izražavanju i metodama vladanja u mnogim aspektima slični. Obojica su diktatorski vladali u mnogonacionalnim državama – Sovjetski Savez sa 170.557.093 stanovnika (prema popisu stanovništva iz 1939.), Jugoslavija s 15.722.098 (prema popisu stanovništva iz 1948.) – oslanjali se cijeloga života na instrumente propagande i terora svake vrste te učvršćivali svoju politiku na skrojenoj interpretaciji marksističke ideje o državi. Odnos dvojice diktatora, koji su u svojoj zemlji i vremenu ostavili pečat i nakon smrti, bio je na početku odnos učitelja i učenika, dok posljednji nije ustao i krenuo „trećim putem“ između socijalizma i kapitalizma. Njegova programatika pokazala je dalekosežne posljedice. Osim politikom „nesvrstanosti“ kao i kontroliranim otvaranjem jugoslavenskih državnih granica za turiste i radnike na privremenom radu u inozemstvu, tomu je pripadalo i održavanje određene bliskosti sa zapadom, zapadna novčana pomoć i ne manje važno, na taj način stečeni životni standard koji druge (socijalističke) zemlje jugoistočne Europe nikada nisu dosegnule.

* Nadopunjeni članak, ranije objavljen pod naslovom "Zur Religionsverfolgung in Jugoslawien 1944-1953: Stalinistische Anleihen unter Tito" u: *Südosteuropa. Von vormoder-ner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*, ur. Konrad Clewing i Oliver Jens Schmitt, München 2005., 431-461.

Ipak, u Jugoslaviji za vrijeme Tita nije bilo ni stranačkog pluralizma niti slobode mišljenja, a potencijalni kao i stvarni protivnici bili su ušutkavani i fizički uklanjani.

Te mjere sile s velikim su intenzitetom primjenjivane za vrijeme izgradnje države nakon Drugoga svjetskog rata; a nakon što su postigle svoj cilj, bile su reducirane.

Pri tomu je Tito u fazi uspostave i učvršćivanja vlasti u mnogočemu slijedio Staljinov primjer.¹ Na tomu je Tito temeljio svoj politički uspjeh, koji ga je pratio dulje nego Staljina tijekom četiri desetljeća sve do njegove smrti 1980. Ovaj rad na primjeru Titove vjerske politike istražuje s kojim intenzitetom je Tito kopirao kremaljskog despota. Cilj je predočiti strukturalne sličnosti i paralele između Staljinovih i Titovih namjera u borbi protiv crkvi, koje su započele time što su boljševici preuzeli vlast 1917., odnosno dotadašnji partizani krajem Drugoga svjetskog rata. Metode progona crkvenih krugova i vjerskih predstavnika u „drugoj Jugoslaviji“ nisu, međutim, samo kopirale sovjetski uzor, nego su bile modificirane prema mjesnim prilikama. Godina 1953., ujedno i godina Staljinove smrti, označila je cezuru u jugoslavenskoj vjerskoj politici, koja je u sljedećim godinama jače tražila nagodbu s crkvama u zemlji izbjegavajući na određen način vanjske represije protiv svećenika.²

Pristup postavljanju ovog pitanja, koje može dati i objašnjenje jakih i slabih strana titoističkog režima, daje niz novijih radova o vjerskim zajednicama u Jugoslaviji, koji u svoje središte stavljaju sastav, život i progon pod Titom.³

U tim studijama zanimljiva su arhivistički utemeljena opažanja o odnosu između crkvenih zajednica i države. U sklopu istraživanja o staljinizmu razvio

¹ Slijeđenje boljševičke metodologije i sustavnosti u fazi preuzimanja i etabliranja moći Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) u Jugoslaviji analizirala je Jerca STARIČ VODUŠEK, „Stalinismus und Selbst-Sowjetisierung in Jugoslawien. Von der kommunistischen Partisanenbewegung zu Titos Einparteiensystem“, *Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944-1949*, Paderborn i dr., 2002., 219-238.

² Usp. Periodizacija jugoslavenske crkvene politike u: Pedro RAMET, „The Catholic Church in Yugoslavia, 1945-1989“, *Catholicism and Politics in Communist Societies*, Durham, London 1990., 181-205, ovdje 192-196.

³ Pritom je jasnije težište na kršćanskim crkvama, manje na vjerskom životu muslimana u Titovoj Jugoslaviji. Usp. Klaus BUCHENAU, *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945-1991. Ein serbisch-kroatischer Vergleich*, Wiesbaden 2004.; Radmila RADIĆ, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Beograd 1995.; Ludwig STEINDORFF, „Im Windschatten. Die protestantischen Kirchen in Jugoslawien nach 1945“, *Zwischen den Mühlsteinen. Protestantische Kirchen in der Phase der Errichtung der kommunistischen Herrschaft*, Erlangen 2002., 235-270; Tamara GRIESSER-PEČAR, „Die Verfolgung der Frauenorden in Slowenien nach 1945“, *Österreichische Osthefte* 42/2000, 77-94, kao i razni prilozi u *Dijalogu povjesničara-istoričara*, sv. 2., Zagreb 2000.; Ger DUIJZINGS, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, London 2000. Usp. dalje: Alexandre POPOVIC, *L'islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin, Wiesbaden 1986.; Stella ALEXANDER, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, London u. a. 1979.; Harriet Pass FREIDENREICH, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 1979. Iscrpna bibliografija o crkvama i vjerskim zajednicama u Jugoslaviji: Klaus BUCHENAU na stranici www.vifaost.de

se posljednjih godina pravi „vjerski bum“, pa o tome imamo veliki broj radova.⁴

Komparativni aspekt pri istraživanjima vjerskih progona u komunizmu rijetko, međutim, dolazi do izražaja.

Sovjetska pomoć Titu i njegovoj vladi

Unutrašnje odnose i političke osobitosti prve socijalističke države, Sovjetskoga Saveza, Tito je ustrojio kada je tridesetih godina radio kao funkcionar u sjedištu Kominterne u Moskvi te doživio staljinističke čistke, a očito ih čak i suoblikovao.⁵ Kao posljedica toga izvršena je boljševizacija Komunističke partije Jugoslavije. Iskustva iz toga vremena – kao što su eliminacija suparnika, primjenjivanje terora, propagande i kulta ličnosti – neizravno su postala dio Titova načina vladanja. Osim toga, a to je bio još presudniji razlog za sovjetski utjecaj u Jugoslaviji, Sovjetskom Savezu je bio geostrateški interes jačati svoj položaj u Jugoslaviji. Konačna Staljinova odluka o davanju potpore Titu za vrijeme Drugoga svjetskog rata donesena je, međutim, tek nakon što je britanska vlada uskratila pomoć Mihajlovićevim trupama odanima kralju i okrenula se partizanima.⁶

Tito je svoj ustanički pokret protiv okupacije tijekom rata od početka vodio pod boljševičkim predznakom; izvana nije dopustio da nastane sumnja u poslušnost sovjetskom poretku. Ipak, dugo je vremena molio Kominternu za financijsku pomoć, Sovjetska pomoć stigla je tek u jesen 1944. kada su pristigla oklopna vozila i zrakoplovi uz druge stručne pomo-

⁴ Usp. Sandra DAHLKE, „An der antireligiösen Front“. *Der Verband der Gottlosen in der Sowjetunion der zwanziger Jahre*, Hamburg 1998.; Gregory L. FREEZE, „The Stalinist Assault on the Parish, 1929-1941“, *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung*, München 1998., 209-232; Daniel PERIS, *Storming the Heavens. The Soviet League of the Militant Godless*, Ithaca 1998.; M.V. ŠKAROVSKIJ, *Russkaja Pravoslavnaia Cerkov' pri Staline i Chruščeve. Gosudarstvenno-cerkovnye otnošenija v SSSR v 1939-1964 godach*, Moskva 1999.; William B. HUSBAND, „Godless Communists“. *Atheism and Society in Soviet Russia, 1917-1932*, DeKalb/Ill. 2000.; *Politik und Religion in der Sowjetunion 1917-1941.*, ur. Christoph Gassenschmidt, Ralph Tuchtenhagen, Wiesbaden 2001.; Steven Merritt MINER, *Stalin's Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, Chapel Hill, London 2003.; Katrin BOECKH, „Völlig normal, entsprechend den Prinzipien der Gewissensfreiheit, garantiert durch die Stalin-Verfassung“. *Die Verfolgung der Kirchen in Galizien unter Stalin im Vergleich (1944-1953)*, *Historische Zeitschrift* 278/2004, 55-100; kao i poseban svezak 52/2004, br. 4 *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* o crkvama pod Staljinom, koji je koncipirao Jörg BABEROWSKI.

⁵ O čistkama Komunističke partije Jugoslavije provedenim po nalogu Kominterne usp. Ivan AVAKUMOVIC, *History of the Communist Party of Yugoslavia*, sv. 1, Novotisaq Aberdeen 1967., 127-142.

⁶ O Staljinovu obratu kao reakciji na premještanje britanskih interesa u istom smjeru usp. Donal O'SULLIVAN, *Stalins „Cordon sanitaire“. Die sowjetische Osteuropa-Politik und die Reaktionen des Westens 1939-1949*, Paderborn u.a. 2003., 174-182; Ernst HALPERIN, *Der siegreiche Ketzler. Titos Kampf gegen Stalin*, Köln 1957., 38 i sljedeće stranice.

či kao npr. lijekova i odjeće.⁷ Osim toga, do 1. travnja 1945. ukupno se 3.126 pripadnika Titove vojske nalazilo na izobrazbi u vojnim ustanovama u Sovjetskom Savezu. Dok je Crvena armija prodirala preko istočne, srednjoistočne i jugoistočne Europe, u "oslobođenju" je sudjelovala samo na sjeveroistoku Jugoslavije; unatoč tomu kasnije je propagandistički slavljena kao odlučujući trenutak u proboju u Jugoslaviji.⁸

Nakon kraja jugoslavenske „Narodnooslobodilačke borbe“ Staljin je na razne načine podupirao uspostavu titoističke vlasti: sovjetski „savjetnici“ – agronomi, pravnici, agenti, vojno osoblje i drugi stručnjaci – poslani su u zemlju da se s njihovom pomoći izvrši gospodarska, politička i društvena preobrazba i sovjelizacija. Pripadnici sovjetskog „Narodnog komesarijata za unutarnje poslove“ (NKVD) podržavali su izgradnju jugoslavenske tajne službe OZNA-e (Odjeljenje za zaštitu naroda, Uprava državne bezbjednosti).⁹ Na prijedlog sovjetskog ministra unutarnjih poslova Berije Staljinu, Tito je na raspolaganje dobio jednog komesara NKVD-a i jednog potpukovnika s 30 suradnika NKVD-a za tjelesnu stražu.¹⁰ Daljni temelj za odnose sa SSSR-om odredio je prijateljski Sporazum o obostranoj pomoći i suradnji, koji je sklopljen 11. travnja 1945. u Moskvi. Zajednička gospodarska poduzeća trebala su vezati Jugoslaviju, kao i ostale države istočne, srednje i jugoistočne Europe, za Moskvu. Prevođenje i objavljivanje sovjetske književnosti, suradnja sovjetskih i jugoslavenskih novinskih agencija kao i preuzimanje sovjetskih propagandnih metoda i izjava također su se pobrinule za širenje sovjetskih ideja.¹¹

Ulogu uzora sovjetske vjerske politike za jugoslavensko uređenje odnosa s crkvama u zemlji objasnio je tijekom rata bliski suradnik Tita, Edvard Kardelj (1910.-1979.) na sljedeći način: Lenjin i Staljin nastavili su djelo

⁷ O dostavi ratne opreme, medicinskome materijalu i o sovjetskom kreditu od preko milijun dolara usp. Nikola B. POPOVIĆ, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, Beograd 1988., 187-223.

⁸ Sovjetska istraživanja naglašavala su do posljednjeg trenutka sovjetsko-jugoslavensko bratstvo po oružju tijekom okupacije. Pri tomu je potpora Sovjetskog Saveza dovela do zajedničke pobjede nad „fašizmom“, slobode i neovisnosti „jugoslavenskog naroda“; usp. *Osvoboditel'naja missija sovjetskih vooruženih sil na Balkanach*, Moskva 1989., 186-205. Općenito o razvoju u Jugoslaviji do raskida sa Sovjetskim Savezom između ostalog: Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918-1991-2003)*, Zagreb, drugo izdanje 2003., 272-305.

⁹ Branko PETRANOVIĆ, Sava DAUTOVIĆ, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941-1945)*, Beograd 1988., 280 (ovdje općenito o sovjetskoj pomoći pri obnovi nakon Drugoga svjetskog rata: 276-288); J. VODUŠEK STARIĆ, n. dj., 229.

¹⁰ Gosudarstvennyj arhiv Ruskoj Federaciji, f. 9401, op. 2, d. 97, l. 69-70; L. Berija i V. Merkulov I.V. Staljinu i V.M. Molotovu, 29. lipnja 1945., kao i na istom mjestu l. 351-352; L. Berija I.V. Staljinu, 15. srpnja 1945. (također u: *Sovetskij faktor v vostočnoj Evropi 1944-1953.*, tom 1: 1944-1948. *Dokumenty*, Moskva 1999., Dok. br. 60 kao i 66).

¹¹ L. Ja. GIBIANSKIJ, *Stanovlenie otnošenij meždu Sovetskim Sojuzom i novoj Jugoslaviej, u: SSSR i strany narodnoj demokratii. Stanovlenie otnošenij družby i sotrudničestva 1944-1949gg.* Moskva 1985., 115-181, ovdje 168-172.

Marxa i Engelsa na šestini zemaljske kugle i u praksi su pokazali odnos KP-a i revolucionarnog proletarijata prema vjeri i crkvi. Tako su crkva i vjernici u Sovjetskom Savezu od prvoga dana velike socijalističke Oktobarske revolucije uživali punu slobodu vjere i slobodu vršenja vjerskih rituala. Prešućujući brutalne sovjetske vjerske progone, pozivao se dalje na slobodu vjere za sve sovjetske građane, zajamčenu sovjetskom ustavom.¹²

Takozvani „Staljinov ustav“ iz 1936. bio je mjerodavan za jugoslavenski ustav iz 1946. U mnogim pogledima, pa tako i za vjerski život obećavao je slobode, čije je provođenje u praksi bilo zaustavljeno. Odvajanje crkve od države u Sovjetskom Savezu, koje je doneseno Dekretom od 2. veljače 1918., jugoslavenski je Ustav potvrdio člankom 25. Njegov doslovan tekst nudio je vjerskim zajednicama u zemlji povoljne odnose: jamčio je slobodu vjere i savjesti, dopuštao vjerskim zajednicama koje su bile u skladu s Ustavom autonomiju u njihovim vlastitim poslovima, dopustio je državi da materijalno podržava vjerske zajednice, ali je ustanove za obrazovanje svećenika stavio pod nadzor države. Stvarnost za vjernike i svećenstvo ispostavila se, međutim, potpuno drukčija nego što se od Ustava očekivalo.

Partizanska borba i opće mjere crkvenoga progona

Razlozi zašto totalitarne i druge nedemokratske države tlače crkve i članove vjerskih zajednica leže u objema strukturama. Staljin i Tito željeli su vladati društvima koja su se mogla kontrolirati i iz kojih su opozicijski elementi više ili manje bili odstranjeni. Crkve su pak, ovisno o njihovu političkom angažmanu, ponudile svojim pripadnicima, ali i drugima izvan nje forum za razmjenu kritičnih ideja i razmišljanja. Osim toga, posjedovale su nemali utjecaj na široke dijelove stanovništva u Jugoslaviji, unatoč procesu sekularizacije započetom na prijelazu stoljeća.

Uz ideološki motiv crkvenog progona – Sovjetski Savez i Jugoslavija smatrali su se u marksističkom smislu kao društva na putu k ateizmu¹³ – u slučaju Jugoslavije javlja se kao daljnji razlog i nacionalna obilježenost crkvi jer su velike vjerske zajednice pripadale uglavnom određenim narodnim grupama: pravoslavlje je obuhvaćalo većinom Srbe i Makedonce, katolicizam Hrvate i Slovence. Stanje je bilo kompliciranije kod Muslimana. Najveća islamska zajednica u Jugoslaviji, u Bosni i Hercegovini, bila je tek 1968. ustavnopravno

¹² Edvard KARDELJ, *Komunistička partija, vjera i crkva*, u: Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945*, Zagreb 1982., 238-241, ovdje 238-239. Povod ovom govoru, održanom 1943., bio je „bijelogardistički“ otpor komunističkom pokretu u Sloveniji (uz talijanski poticaj stvorene su oružane slovenske antititoističke organizacije), koji je pokrenula, prema Kardelju, neistinita tvrdnja da partizani progone vjernike.

¹³ Marksistički model, koji je polazio od toga da će vjere same od sebe nestati tijekom razvoja prema socijalističkom društvu, revidirali su Tito i Staljin tako da su crkve kao društvene čimbenike nasilno eliminirali.

priznata kao vlastita nacija.¹⁴ Muslimani u Srbiji, s težištem na Kosovu, najvećim su dijelom Albanci, kao i Turci, Romi i drugi, a samo u Sandžaku slavenski Muslimani. Albanske narodne pripadnosti je i najveći broj muslimana u Makedoniji i u Crnoj Gori, koju naseljavaju i muslimani slavenskog podrijetla.¹⁵ Židovi koji su preživjeli holokaust živjeli su u svim dijelovima Jugoslavije. Daljnja, manja crkvena udruženja, imala su iznadnacionalni karakter: evangelički kršćani – njima su nakon rata pripadale Reformirana kršćanska crkva, Slovačka evangeličko-kršćanska crkva augsburške vjere i Evangeličko-kršćanska crkva augsburške vjere u Sloveniji, Srbiji kao i u Hrvatskoj – su Mađari, Slovaci i Nijemci.¹⁶ Unijati, čije institucionalno središte čini križevačka biskupija, jesu Rumunji, Ukrajinci, Rusini, Makedonci i Hrvati.¹⁷

Popis stanovništva iz 1953. pokazao je sljedeće odnose vjerskih zajednica u Jugoslaviji (pri čemu je upadljivo da je udio onih bez konfesije relativno nizak):¹⁸

Ukupno stanovništvo Jugoslavije:	16,936.573
Pripadnici Srpske pravoslavne crkve:	6,984.686
Pripadnici Katoličke crkve:	5,370.760
Muslimani:	2,080.380
Druge vjere:	362.872
Bez vjere:	2,127.875

¹⁴ Priznanje se, međutim, nije odnosilo na muslimane u drugim jugoslavenskim republikama; priznanje muslimanske vjere u nacionalnom smislu nije istovremeno značilo i pripadnost islamu. O razvoju muslimanske nacije u Bosni i Hercegovini usp. Ludwig STEINDORFF, "Von der Konfession zur Nation: Die Muslime in Bosnien-Herzegowina", *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, ur. Hans-Dieter DÖPMANN, München 1997., 243-269; kao i Wolfgang HÖPKEN, "Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime", *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand*, Köln 1989., 181-210.

¹⁵ O sastavu stanovnika Jugoslavije muslimanske vjere prema narodnostima usp. Alexandre POPOVIC, *Les musulmans yougoslaves (1945-1989). Médiateurs et métaphores*, Lausanne 1990., 32-35; kao i različite priloge u: *Muslim Identity and the Balkan State*, ur. Von Hugh Poulton/Suha Taji-Farouki, New York 1997.

¹⁶ Folksdojčeri su u Jugoslaviji nakon rata kao „narodni neprijatelji“ skupljani u koncentracijske logore, mnogi od njih bili su ubijeni ili deportirani u Sovjetski Savez; većina ih je protjerana. Usp. o njihovoj povijesti: Matthias ANNABRING, *Volksgeschichte der Donauschwaben in Jugoslawien*, Stuttgart-Möhringen 1995.; Josef BEER, *Donauschwäbische Zeitgeschichte aus erster Hand*, München 1987.; Josef SENZ, Josef VOLKMAR, *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien, München, sedmo izdanje 1993.; *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien*, 2 Bde. München 1992./93.; Vladimir GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek 2002.

¹⁷ Unija potječe od sinode u Marči 1611., kad je srpski biskup Simeon priznao primat pape, a pravoslavni naseljenici na području Vojne granice bili stavljeni pod papinsku jurisdikciju. Središte unijata bila je od 1777. križevačka biskupija, a 1962. biskupsko sjedište premješteno je u Zagreb. O doseljavanju unijatskih Ukrajinaca u Bosnu usp. Adnan BUSULADŽIĆ, "Pojava grkokatoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini (od 1879. do najnovijeg doba)", *Časopis za savremenu povijest* [dalje: ČSP] 35/2003., br. 1, 173-187.

¹⁸ Prema S. ALEXANDER, n. dj., 297.

Tito se kao predsjedavajući KP Jugoslavije izjašnjavao kao ateist. Godine 1936. objavio je: „Prema našem svjetonazoru mi smo komunisti nosioci dijalektičkog materijalizma, i kao takvi bez vjere.“¹⁹ Tijekom rata, međutim, pokušao je ostaviti dojam kako njegov partizanski pokret pripada narodno-vjerskoj tradiciji; stoga se u nizu naredbi pozvao na svece kao npr. na Svetog Savu, Blaža i Jurja, te je dopustio i štovanje Ćirila i Metoda.²⁰ Nakon rata i dalje se trudio da njegova ateistička stajališta ne postanu previše poznata, iako njegova izjava pred hrvatskim biskupima 1945. da govori kao „Hrvat i katolik“²¹ više nije smjela biti citirana. Službeni prikazi o socijalističkoj Jugoslaviji upućivali su na Titove zasluge pri očuvanju vjerske slobode u zemlji uz potporu izjava poluslužbenih vjerskih zastupnika. Pri tomu se nigdje ne pojavljuje niti najmanja kritika vjerske politike; protjerivanje svećenika i diskriminacija vjernika prešućuju se.²² U praksi, iako se u programu KPJ govorilo o toleranciji vjere i crkve u novom, socijalističkom društvu, ateistički pogled na svijet bio je preduvjet za pripadnost Partiji, a također i preduvjet za poželjno društveno ponašanje.²³

Inicijativa za sve političke naloge i mjere, za čije izvršenje su bila zadužena niža tijela, polazila je u Jugoslaviji (kao i u Sovjetskom Savezu) od glavnog sekretara Partije i Politburoa. Tito je imao središnju vlast odlučivanja. Ipak, nije samo on bio odgovaran za sve političke aktivnosti. Uz njega su vladali Kardelj, Milovan Đilas (1911.-1995.) i Aleksandar Ranković (1909.-1985.). Kao sekretari Centralnog komiteta imali su visoke položaje i suusmjeravali su razvoj zemlje. Utjecaj jugoslavenskih republika na središnjicu u Beogradu bio je slab. Ona je sama raspolagala odlučujućim instrumentima moći: financijama, vojskom i vanjskim poslovima. Jačanje nacionalnih interesa na primjer preko crkvenih udruženja u jugoslavenskim republikama nikako nije bio cilj središnjice, naprotiv, nacionalizam tj. patriotizam je trebalo spustiti na razinu folkloru i presvoditi krilaticom bratstvo i jedinstvo. Crkve kao institucije koje potpomažu i integriraju naciju, kako su u međuratno vrijeme prikazivane velike vjerske zajednice, kategorizirane su kao protudržavne. Titov cilj neposredno nakon rata bio je stoga te crkve

¹⁹ Josip Broz TITO, «Komunisti i katolici», u: Č. PETEŠIĆ, n. dj., 8-12, ovdje 9.

²⁰ Primjeri za to u djelu Vladimira DEDIJERA, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, tom 2., Rijeka, Zagreb 1981., 578-581, odnose se samo na vrijeme rata. Za godine nakon toga Titov dvorski biograf o tomu ne kaže ništa više, također ništa o zločinima Titovih partizana nad svećenstvom.

²¹ Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Dokumenti*, knj. 2., Zagreb 1998., 372-373, ovdje 372. O tomu također: S. ALEXANDER, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, 57.

²² Usp. općenito Dedijerov prikaz, nadalje npr. Č. PETEŠIĆ, n. dj. (ovdje čitatelj malo-pomalo ostaje pod dojmom da su partizani bili potpuno vjerski određeni); ili *Religions in Yugoslavia*, Zagreb 1971., gdje se upućuje samo na organizaciju vjerskih zajednica i naglašava sasvim dobar odnos između njih i države.

²³ Siniša ZRINŠČAK, «Odnos crkve i države u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine», *Religija i sloboda. Prilog "socioreligijskoj karti Hrvatske"*, tom 1., Split 1993., 107-125, ovdje 115.

svim sredstvima odstraniti iz društva i reducirati ih na privatni život vjernika. Metode za to bile su raznovrsne i fleksibilne ovisno o vjerskoj zajednici, slično praksi primijenjenoj u Sovjetskom Savezu.

Da su crkve i vjerska stajališta stanovništva bili vrijedni pažnje uzelo se u obzir već za vrijeme partizanske borbe tijekom Drugoga svjetskog rata. Veliki interes za članstvo u Titovim partizanima objašnjiv je prije svega jer su oni proklamirali ravnopravnost svih članova neovisno o nacionalnosti i vjerskoj pripadnosti kako bi u smislu "Narodne fronte" postigli najširu moguću potporu u "antifašističkoj" borbi. Od samog početka u svoje su redove pustili svećenike. Prema jednoj Titovoj naredbi od 23. lipnja 1942. imenovani su "vjerski referenti" koji su na svojoj beretki nosili komunističku peterokraku zvijezdu, a na lijevom rukavu značku njihove vjerske zajednice. Njihova dužnost sastojala se od toga da vode knjigu poginulih, ali je očito da su dijelili i sakramente te organizirali sprovode. Ukupan broj vjerskih referenata nije poznat – krajem 1942. spominje se sedam pravoslavnih i dva muslimanska vjerska referenta, ali niti jedan katolički²⁴ – koji, međutim, nisu postojali u svim partizanskim grupama.

Nakon privremenog osnutka vodećega jugoslavenskog tijela, *Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije* (AVNOJ), u studenome 1942. – kao provizorna "vlada" vodi se tek od sljedeće godine – pridodan mu je još krajem 1942. Vjerski odsjek pri Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). On se osobito trebao baviti pitanjima vjeronauka i s njim vezanim aspektima, dok to nije bilo prepušteno *Prosvjetnom odsjeku Izvršnog odbora AVNOJ-a*, koji je pak od 3. prosinca 1943. vjerska pitanja predao *Vjerskoj komisiji pri Predsjedništvu AVNOJ-a*.²⁵

Već u trenutku kad je tim vlastima povjereno razračunavanje s vjerskim zajednicama kao ustanovama, neposredno nakon što bi Titovi partizani zauzeli određeno područje, počeo bi progon vjerskih predstavnika. U prvim odlučujućim godinama izgradnje zemlje postupalo se beskompromisnije i bezobzirnije nego nakon uspostave sistema. Najprije, i to još prije izgradnje socijalističkih državnih struktura, radilo se o obračunu s nekadašnjim ratnim protivnicima. Zbog toga se u cijeloj zemlji rasplamsao pravi teror.²⁶ Masovna smaknuća u svibnju i lipnju 1945. kao i postupci vođeni do rujna 1945. pred ratnim sudovima, smanjili su broj protivnika sistema.²⁷ Kao nositelji građanstva žrtve progona postali su u istoj mjeri sveće-

²⁴ Č. PETEŠIĆ, n. dj., 32.

²⁵ O ustanovama vezanim uz vjeru tijekom „narodnooslobodilačke borbe“ usp. n. dj., 25-51; DEDIJER, n. dj., 571-572; Igor GRAOVAC, "Sudjelovanje i stradanje katoličkog svećenstva u partizanima 1941-1945. godine", *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 2., 537-550, ovdje 540.

²⁶ O komunističkom obračunu s protivnicima režima nakon Drugoga svjetskog rata usp. Ekkehard VÖLKL, "Abrechnungsfuror in Kroatien", *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*. München 1991., 358-394.

²⁷ J. STARIĆ VODUŠEK, n. dj., 230-231.

nici, redovnici i vjernici svih vjera. Samo između studenoga 1944. i svibnja 1945. "Narodnooslobodilačka vojska" pobila je ukupno 46 svećenika srpske pravoslavne crkve iz Crne Gore, u lipnju 1945. metropolita Joanikija.²⁸ U Bosni su bez sudskoga procesa pobijeni potencijalni pripadnici opozicije, ponajprije uglednici i intelektualci, koji su bili poznati kao vjernici-muslimani.²⁹ Protestno pismo hrvatskih biskupa Titu od 20. rujna 1945. koje je istovremeno objavljeno i kao pastirsko pismo, nabrojao je žrtve među katoličkim klerom od početka "novoga poretka" u Jugoslaviji: 243 mrtvih, 169 zatočenih u logorima i zatvorima i 89 nestalih.³⁰ Ubojstva crkvenih predstavnika sve do neposrednoga poratnog vremena odgovaraju eliminaciji jednoga dijela političke opozicije, ciljanom fizičkom uništenju svećenstva u Sovjetskom Savezu tijekom dvadesetih i tridesetih godina.

Nakon mjeseci divljih čistki, obračun s ratnim neprijateljem postao je osnutkom službene vlasti za progon uređeniji, legalističkiji. "Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača", utvrđena za raskrinkavanje antikomunističkih elemenata³¹ djelovala je 1945. i 1946. godine. Kod nje nije upadljiva samo sličnost s imenom paralelne sovjetske ustanove nego i zajednički obrazac postupka.³² Kao i u Sovjetskom Savezu bila je utvrđena u središnjici s potkomisijama u republikama i skupljala je izjave žrtava i svjedoka kako bi uhvatila ratne zločince i predala ih sudovima. Imenovanih 65.000 "ratnih zločinaca, izdajnika i narodnih neprijatelja" u Jugoslaviji – daje naslutiti da se kao i u njezinu sovjetskom uzoru radi-

²⁸ Zvezdan FOLIĆ, "Ateizam vlasti u Crnoj Gori 1945-1953", *Istorijski zapisi* 48/1995, br. 4, 195-226, 204. Svoje antikomunističko držanje Joanikije nije tajio za vrijeme Drugog svjetskog rata; usp. edicija njegovih spisa u: *Golgota Mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija (1941-1945)*. Izd. Velibor V. DŽOMIĆ, Cetinje 1996.

²⁹ Noel MALCOLM, *Bosnia. A Short History*, New York 1994., 195.

³⁰ S. ALEXANDER, n. dj., 70. 488 pripadnika katoličke crkve u Jugoslaviji, koje su ubili partizani uračunava K. BUCHENAU, n. dj., 153, ako se od onih kod Jurja BATELJE, *Crna knjiga o grozovitostima komunističke vladavine u Hrvatskoj*, Zagreb 2000., 61, oduzme 601 za vrijeme rata i u poraću ubijen hrvatski svećenik, koje su ubili ustaše, Nijemci i Talijani kao i na istočnom bojištu te pri bombardiranjima. Pregled srpskih svećenika koji su bili progonjeni i ubijeni pod komunističkom vladavinom vidi u: Velibor V. DŽOMIĆ, *Stradanje Srpske Crkve od komunista*, Cetinje 1997. Nije moguće predočiti cjelokupan popis svećenika koje su ubili partizani u Jugoslaviji, osobito jer se predočene procjene o žrtvama svjetskog rata i njegovim posljedicama do sada dijelom vrlo razilaze. O problematici usp. Igor GRAOVAC, *Menschenverluste*, u: *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden 1999., 184-190; Ludwig STEINDORFF, *Kroatien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Regensburg, München 2001., 188 i sljedeće stranice.

³¹ Zoran KANTOLIĆ, "Djelovanje Anketne komisije 1945. u Zagrebu. Utvrđivanje zločina kulturnom suradnjom s neprijateljem", *ČSP* 33/2001, br. 1, 41-74.

³² "Izvanredna državna komisija za utvrđivanje štete i zločina počinjenih od strane njemačkih fašističkih uljeza i jataka" (rus. *Črezvychajnaja Gosudarstvennaja komissija po učetu uščerba i zlodejanij, pričinnnych nemecko-fašistkimi zachvatčikami i ich soobščnikami*) utemeljena je u Moskvi ukazom Prezidija Vrhovnog sovjeta SSSR-a od 2. studenog 1942.

lo o brznoj pravdi pobjednika – bile su to osobe koje su se odbile priključiti Titovim partizanima i koje inače tijekom okupacije nikada nisu u javnosti bile uočljive, a među njima je bilo i crkvenih predstavnika, samo u ljubljanskoj biskupiji 47 svećenika.³³

Za to su upotrebile opće mjere kojima su vjerske zajednice istisnute iz javnog života: crkveni je tisak reduciran na minimum, crkveni zavodi za bolesne i siročad, škole i starački domovi stavljeni su pod državni nadzor tj. bili su zatvarani, teološki fakulteti isključeni su sa sveučilišta (na primjer 1952. u Zagrebu i Ljubljani)³⁴, na stotine svećenika je uhićeno (od svibnja 1945. do ljeta 1976. najmanje 490 samo slovenskih svećenika),³⁵ vjeronauk je ukinut kao obvezni predmet (izvan uobičajenih obveznih sati bio je još dopušten pod uvjetom da učenike prijave njihovi roditelji, što je davalo mogućnost da se na njih vrši pritisak).³⁶ Do kraja ljeta 1945. srušena su usprkos javnom protestu groblja s grobovima bivših ratnih neprijatelja.³⁷ Vjerski običaji su zabranjeni, crkveni blagdani i svečanosti poput Božića ukinuti su; najmanje do 1952. prodaja božićnih jelki bila je zabranjena.³⁸ Crkvena obilježja protjerana su i s lica ulica. Javne pogrde i ovčarski psi specijalno nahuškani na redovnike u odorama trebali su ih zastrašiti; jedan dio pobjegao je u druge, tolerantnije republike ili u inozemstvo.³⁹ Osobito se savezu komunističke omladine pripisuju fizički napadi na crkveno osoblje. Muslimanskoj zajednici bilo je teško razumjeti uvođenje ravnopravnosti prema ženama kao i zabrana nošenja vela, uvedene 1950./51., jer su time bile poremećene ne samo vjerske nego i društvene norme.⁴⁰ Muslimanske ustanove kao šerijatski sudovi, islamske osnovne škole (*mektepe*), samostani (*tekke*) i kulturna udruženja ukinuti su. Agrarnom i zemljišnom reformom 1945. oduzeto je samostanima, islamskim zakladama i drugim crkvenim ustanovama

³³ Tamara GRIESSER-PEČAR, "Procesi proti duhovnikom in redovništvu po maju 1945", *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, Ljubljana 1998., 113-125, ovdje 113.

³⁴ France M. DOLINAR, "Katoliška Cerkev v Sloveniji po drugi svetovni vojni", u: n. dj., 222-233, ovdje 226.

³⁵ T. GRIESSER-PEČAR, "Procesi proti duhovnikom in redovništvu po maju 1945", 115.

³⁶ Do otprilike 1948. postojala je određena tolerancija prema učenicima vjeronauka kao izbornog predmeta, a onda je počeo propagandni val Ministarstva prosvjete protiv tog predmeta i roditelji su bili prisiljeni da svoju djecu više ne šalju na nastavu; usp. Katarina SPEHNJAK, "Problemi vjeronauka u školama u Hrvatskoj 1945–1952. godine", *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, 601-616.

³⁷ P. RAMET, n. dj., 185.

³⁸ L. STEINDORFF, "Im Windschatten", 259.

³⁹ T. GRIESSER-PEČAR, "Die Verfolgung der Frauenorden in Slowenien", 79; 82.

⁴⁰ Protiv toga osobito se opiralo konzervativno muslimansko svećenstvo na Kosovu; usp. R. RADIĆ, *Verom protiv vere*, 294.

njihovo vlasništvo, i u najvećem broju slučajeva temelj njihove egzistencije; crkveni zemljišni posjed često je postao dio osnovanih državnih zadruga.⁴¹ Time su titoističke vlasti nastavile ono što je pod njemačkim i talijanskim utjecajem tijekom rata već bilo započeto kad se crkvenim zajednicama oduzimalo vlasništvo. Podređivanje državnim stajalištima bilo je nagrađivano pa je tako u Bosni unatoč pljenidbama ostao održan sistem vjerskih zaklada (*vakuf*) za financijsku potporu kulturnih islamskih udruženja.⁴²

Od sredine pedesetih godina smanjio se broj uhićenja i osuda crkvenih pripadnika. Zato su učinkovitima postali suptilniji kontrolni mehanizmi poput guste mreže informanata i agenata državne sigurnosne službe kao i mehanizmi prislušivanja. Javni i masovni vjerski progoni smanjili su se 1953. godine. Te je godine Tito u jednom govoru u Vojvodini programatski objavio da su se na žalost dogodili "ekscesi" protiv svećenika, koji su u jednoj socijalističkoj zemlji neumjesni jer postoje bolja sredstva od fizičkih napada. Stanovništvo bi, naime, trebalo pokazati kako ne vjeruje svećenicima i na taj im se način efektivnije suprotstaviti nego napadima.⁴³ Time je represiju koju je primijenila država prikazao kao akcije koje je inicirao i organizirao naroda, a on nije preuzeo odgovornost za to. Protivno volji velikih crkava istovremeno je na saveznoj razini donesen *Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica* koji je crkvene aktivnosti striktno ograničio na štovanje, ali nije zabranio miješanje države u vjerske poslove.⁴⁴ Bez opsežnijih izmjena, čak niti one iz 1965. i 1975./76., ovaj je zakon tijekom cijeloga razdoblja socijalizma u Jugoslaviji ostao najvažniji temelj u odnosu između crkava i države. Na snagu je stupio 4. lipnja 1953. U skladu s njim sastavljeni su republički zakoni. On, međutim, nije zaštitio niti šibenskog biskupa Banića od protjerivanja niti svećenika Pošu iz Dubrovnika od napada, niti druge svećenike koji su ostali izloženi državnim prepadima.⁴⁵ O pravom popuštanju napestosti ne može se govoriti niti tijekom traganja za *modus vivendi* u sljedećim godinama jer su crkveni predstavnici kao i prije trpjeli nepravde pred državom, a vjernicima su određene profesionalne karijere ostale zabranjene.

⁴¹ Crkvama, samostanima i drugim vjerskim ustanovama zakonski su oduzimani posjedi preko 10 hektara, pravo na zemljišni posjed veći od 30 hektara bilo je dopušteno samo kulturno osobito vrijednim objektima; međutim, u stvarnosti vlasti su često konfiscirale i još manje vlasništvo. Usp. S. ALEXANDER, n. dj., 212-217; Miroslav AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkvenodržavni odnosi od 1945. do 1966. godine*, Zagreb 2003.; Zvezdan FOLIĆ, "Agrarna politika prema crkvenim posjedima u Crnoj Gori 1945-47", *Jugoslavenski istorijski časopis*, 31/1998, br. 1-2, 135-155.

⁴² Robert J. DONIA, John V. A. FINE Jr., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition betrayed*, New York 1994., 163-164.

⁴³ S. ALEXANDER, n. dj., 229; K. BUCHENAU, n. dj., 100.

⁴⁴ Sažeta interpretacija u: S. ALEXANDER, n. dj., 221-225; K. BUCHENAU, n. dj., 107-110; R. RADIĆ, *Verom protiv vere*, 314-316.

⁴⁵ Primjeri prema: R. RADIĆ, *Verom protiv vere*, 317.

Državne ustanove za kontrolu vjerskih zajednica

Obilježje staljinističke upravne politike bilo je to da se nije namjeravalo točno razgraničiti kompetencije uprava, čak štoviše preklapanjem i akumuliranjem zadaća namjerno su se dopuštale nejasnoće. Ta se slika reflektirala i u Jugoslaviji nakon rata. Za vjersko-političke poslove nadležno je bilo nekoliko ustanova koje su usporedno djelovale i brinule se o različitim područjima, u određenom smislu bile su upućene jedna na drugu, a s druge strane – u Jugoslaviji više nego u Sovjetskom Savezu – u određenim okvirima same mogle donositi odluke. Državni aparat stoga nije bio ni za crkve i vjernike u Jugoslaviji monolit, nego više konglomerat uprava koje su uz to još u republikama različito postupale. O jedinstvenoj politici prema crkvenim zajednicama u Jugoslaviji, osim cilja da se uništi vjerski život, stoga ne može biti govora. Uzorom za upravnu organizaciju Titove Jugoslavije postala je sovjetska praksa vjerskog suzbijanja, koja je od Drugoga svjetskog rata uzimala u obzir vanjskopolitičku sliku zemlje. Za to je ondje kao novi instrument za kontrolu crkava osnovan moskovski "Savjet za poslove ruske pravoslavne crkve pri Ministarskom savjetu SSSR-a" (*Sovet po delam ruskoj pravoslavnoj crkvi pri Sovete Ministrov SSSR*) kao veza između ustanova pravoslavne crkve i partijskih tijela, 1944. slijedio je za druge vjerske pravce uključujući i sekte Savjet za vjerske kultove (*Sovet po delam religioznych kul'tov pri Sovete Ministrov SSSR*). Dok su prema vani bili nadležni za kontakt s crkvama i od njih često bili moljeni za pomoć, prave su zadaće oba Savjeta bile promatranje crkava i vjernika, priprema i provedba represivnih mjera protiv njih kao i koordinacija i suradnja s drugim sovjetskim vlastima kao tijelom sigurnosti NKGB/MGB-om i NKVD/MVD-om. Dok su dakle kontrola i obavijesni posao o crkvama bili prepušteni Savjetima, NKVD i NKGB preuzeli su stvarno kazneno gonjenje – uhićenje, preslušavanje i osuđivanje sumnjivih osoba.

Ta podjela zadaća preuzeta je u Titovoj Jugoslaviji. Međutim, dok je u Sovjetskom Savezu strukture u sovjetskim republikama uređivala središnjica, u Jugoslaviji su republičke jedinice nastajale prije nego što je u Beogradu bila središnje instalirana savezna komisija za vjerska pitanja. U pojedinim jugoslavenskim republikama bile su dijelom još za vrijeme rata osnovane komisije za vjerska pitanja: u veljači 1944. u Sloveniji, zaključak o osnivanju hrvatske komisije uslijedio je u kolovozu 1944., u Makedoniji u listopadu 1943., za Crnu Goru u srpnju 1944. i za Srbiju u veljači 1945. U Vojvodini i na Kosovu komisije su postavljene 1959. tj. 1960. godine. *Savezna komisija za vjerska pitanja*, osnovana 1945., djelovala je od 1948. kao tijelo podređeno Saveznoj vladi. Zadaće i kompetencije Savezne komisije utvrđene su tek naknadno 1953. Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica. Komisije, koje su se sastojale od predsjedavajućeg, tajnika i članova, trebale su u skladu s time preispitati primjenu zakonskih odredaba, koje su bile relevantne za odnos između crkava i države, davati izvršnim tijelima prijedloge za poboljšanje kontakata između crkava i države, raspravljati o temeljnim pitanjima

u vezi s tim izravno s crkvenim predstavnicima i posredovati u kontroverznim pitanjima između državnih i crkvenih ustanova.⁴⁶ U praksi je to značilo usku suradnju s najrazličitijim vlastima i ustanovama, od sekretarijata za financije do obavještajnog ureda. Najvažnija je bila, što i objašnjava jedan interni izvještaj iz 1961., veza s Ministarstvom unutarnjih poslova, a time i s jugoslavenskom tajnom službom. Udbini doušnici na nižoj razini dostavljali su komisijama preko bilježaka o propovijedi te o "neprijateljskim" izjavama pojedinaca također i materijal za njihove izvještaje o stanju, koji su pak dostavljeni Saveznom ministarstvu unutarnjih poslova.

Dok su u sovjetskim savjetima za crkvene poslove djelovali funkcionari bez ikakvog teološkog znanja, u Titovoj su Jugoslaviji postavljeni izraziti specijalisti, bivši teolozi i uz crkvu vezani članovi koji su se iskazali kao lojalni državi, ali nikako kao ateisti poput njihovih sovjetskih kolega. Na primjer, u hrvatskoj komisiji bio je do 1952. mons. Svetozar Rittig, koji je 1943. iz opozicije prema ustaškom režimu stupio u partizanski pokret i tijekom rata je pokušavao posredovati između njih i Crkve.⁴⁷ I jedan dio drugih sedam članova komisije bio je vezan uz crkvu, tako npr. tajnik dr. Emilio Pallua, označen kao "praktični katolik" i pravoslavni svećenik Ilija Čuk.⁴⁸ Crnogorsku komisiju vodio je pravoslavni svećenik Jovo Radović, daljnji članovi bili su jedan drugi svećenik, jedan hodža, jedan profesor teologije, jedan svećenik kao i jedan učitelj.⁴⁹ Srpsku komisiju činili su uz daljnjih četiri člana i zamjenik sarajevskog reis ül-uleme i jedan katolički svećenik.⁵⁰

Republičke komisije bile su u Sovjetskom Savezu kao i u Jugoslaviji produžena ruka savezne vlade. Izgled te veze ipak je u Jugoslaviji bio potpuno drukčiji nego u Sovjetskom Savezu. Ondje su republičke komisije bile striktno podređene komisiji u Moskvi; ona je djelovala kao posrednik odozgo prema dolje. U Jugoslaviji su republičke komisije mogle utjecati na saveznu komisiju u Beogradu, ako je režim tako želio. Republičke su komisije tako mogle biti ciljano upotrebljene za državnu politiku. Što će se pokazati u Makedoniji. Ovdje je republička komisija 1966. uvjerila saveznu komisiju da se zauzme za stvar makedonske pravoslavne crkve i podrži njezinu autokefalnost.⁵¹ Pozadina je bila ta da je Beograd podupirao nezavisnost makedon-

⁴⁶ Ivan LAZIĆ, "The legal and actual status of religious communities in Yugoslavia", u: *Religions in Yugoslavia* (kao bilješka 22). 43-79, ovdje 57.

⁴⁷ Do 1954. Rittig je bio ministar bez portfelja u hrvatskoj republičkoj Vladi. Svećenik je bio uvjeren kako će Titov pokret biti više obilježen jugoslavizmom nego komunističkom idejom, a da bi se Katolička crkva kroz pokret mogla ponovno vezati uz ideale Josipa Jurja Strossmayera. On je polazio od toga da pozicija crkava u zemlji zbog preuzimanja vlade od partizana ni na koji način ne bi mogla biti ograničena; BUCHENAU, *Orthodoxie und Katholizismus*, 97; Theresa Marie URSIC, *Religious Freedom in Post-World War II Yugoslavia. The Case of Roman Catholic Nuns in Croatia and Bosnia-Herzegovina 1945-1960*, Lanham, Oxford 2001., 18.

⁴⁸ S. ALEXANDER, n. dj., 68; STEINDORFF, "Im Windschatten", 242.

⁴⁹ Z. FOLIĆ, "Ateizam vlasti u Crnoj Gori 1945-1953", 202.

⁵⁰ R. RADIĆ, *Verom protiv vere*, 144.

⁵¹ K. BUCHENAU, n. dj., 219-220.

ske crkvene strukture kako bi jačao nacionalnu svijest Makedonaca. Osim toga republičke komisije u Jugoslaviji imale su veći prostor za djelovanje nego odgovarajuća tijela u Sovjetskom Savezu. Dok su prve same odlučivale o zatvaranju crkvenih ustanova, npr. samostana, to je pod Staljinom bilo u nadležnosti teritorijalnih tijela vlade u suglasnosti sa saveznom komisijom.

Svećenstvu je kontakt s komisijama kao eksponentima državnih interesa bio toliko neugodan da su crkveni dostojanstvenici poput Franje Šepera, koadjutora zagrebačke nadbiskupije od 1954., a od 1961. predsjedavajućeg Jugoslavenske biskupske konferencije, te susrete po mogućnosti izbjegavali.⁵² I Srpska pravoslavna crkva se tužila na postupanje Republičke komisije; ona nije odgovarala na njezine pismene tužbe o uhićivanju svećenika, oduzimanje zgrada i druge neprilike te se i inače pokazala nekooperativnom.⁵³ Razlog tomu mogao je ležati u činjenici da zahtjevi postavljeni komisiji ona uopće nije mogla riješiti; mogući antisrpski momenti u hrvatskoj komisiji jedva se arhivski mogu dokazati.

Uopće postaje jasno kako je jugoslavenska varijanta izravne kontrole vjerskih zajednica preko republičkih komisija regionalno bila mnogo učvršćenija i kompetentnija i da se na taj način moglo djelovati bolje i upućenije. Model komisija u Jugoslaviji dokazao se time kao uspješniji jer se na lokalne uvjete moglo određenije reagirati i djelovati. Pri tomu je bilo moguće da je način postupanja u pojedinim republikama odstupao jedan od drugoga. Slovenija je npr. uvela određene mjere prema Katoličkoj crkvi, koje u drugim republikama nisu postojale, kao nasilna prijava svećenika vlasti u slučaju da tijekom rata nisu bili na svom radnom mjestu. Time se pokušalo izdvojiti svećenike koji nisu bili poslušni sistemu.⁵⁴ I iznimno brutalan napad vatrom na biskupa Vovka, koji je u siječnju na jednom kolodvoru bio iznenada poliven benzinom i zapaljen, dokazuje masivne pokušaje zastrašivanja katoličkog svećenstva u Sloveniji i ekstremu položaj u kojem se crkva nalazila.

Slično kao Narodni komesarijat tj. Ministarstvo unutrašnjih poslova (NKVD/MVD) u Sovjetskom Savezu u Jugoslaviji je za nadzor, uhićenja i preslušavanje osoba kritičnih prema režimu bila nadležna OZNA tj. UDBA.⁵⁵ Ona je kao paravojna organizacija već tijekom rata djelovala prilično samostalno. Njezina se dužnost u prvoj liniji sastojala od čuvanja "tekovina revo-

⁵² N. dj., 266-267.

⁵³ Veljko Đ. ĐURIĆ, „Srpska pravoslavna Crkva u prvoj deceniji komunističke vlasti 1945-1955. u Narodnoj Republici Hrvatskoj”, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, 635-652.

⁵⁴ Tamara GRIESSER-PEČAR, „Zur Problematik der katholischen Kirche in Slowenien unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg”, *Österreichische Osthefte* 37/1995., 221-235, ovdje 229.

⁵⁵ O OZNA-i, čiji je prvi voditelj 1944. postao Ranković, odnosno UDBA-i gotovo da nema istraživanja. Popise neformalnih suradnika u Bosni i Hercegovini, koje je nekritički objavio Ivan BEŠLIĆ, *Čuvari Jugoslavije. Tom 1. Posušje 2003.*, tek treba iskoristiti. O ustroju UDBA-e i njezinim zločinima u Sloveniji usp. Tamara GRIESSER-PEČAR, *Das zerrissene Volk. Slowenien 1941-1946. Okkupation, Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution*, Wien u.a. 2003., 410-424.

lucije”; u ime borbe protiv “unutrašnjeg neprijatelja” širila je teror cijelom zemljom. Ona je bila odgovorna za lov na protivnike režima nakon kraja rata, na račun jugoslavenske državne sigurnosti idu cijeli niz ubojstava ne samo svećenika nego i drugih nepoćudnih osoba, koji su kao opozicija bili likvidirani bez sudskog postupka. Sistem informanata i neizravnih suradnika jamčio je obuhvaćanje cjelokupnoga jugoslavenskog stanovništva.⁵⁶ I u sklopu crkve novačili su se doušnici. Nakon uspostave središnje komisije i republičkih komisija za vjerske poslove, UDBA je raspolagala poboljšanim mogućnostima pristupa crkvenim zajednicama u zemlji i pojačala je svoju kontrolu nad njima.⁵⁷ Svećenike koji su se opirali suradnji s državnim vlastima permanentno su nadzirale tajne službe, njihove izjave i propovijedi su se prikupljale. Fizička prijetnja trebala ih je dovesti u red. Organi UDBA-e djelovali su i u vezi s policijom kako bi se svećenicima prišili određeni prekršaji. Tako je utaja poreza u svrhu koristoljublja mogla donijeti ne samo novčane kazne, nego i kaznu zatvora do tri godine. Od pedesetih godina to se sredstvo rado primjenjivalo u određenim regijama kako bi se financijski naštetilo svećenicima i samostanima.⁵⁸

Postupci UDBA-e protiv vjerskih zajednica i cijeloga jugoslavenskog društva nešto su popustili nakon pada jugoslavenskog ministra unutar-njih poslova Rankovića 1966. Predsjedavajući Savezne komisije Jovičević objasnio je 1967. princip utjecaja tajnih službi nad Srpskom pravoslavnom crkvom: UDBA je osobito čvrsto u rukama držala patrijarha Germana i spomenutu crkvu, ali to nije pridonijelo njihovu privilegiranom položaju.⁵⁹

Razaranje viših hijerarhija: procesi protiv višeg svećenstva

Nakon rata crkveni predstavnici najprije su bili zatvarani bez sudskih presuda, dok se od jeseni 1945. vodilo sve više sudskih procesa. Optuživani su zbog izdaje države, špijunaže i kolaboracije; kasnije su im se prišivali “bezazleniji” prekršaji poput prijestupa protiv Zakona o devizama i zabrane okupljanja, širenja protudržavne literature, provođenja ilegalnog skupljanja darova i drugog.⁶⁰ Načelno, pri osuđivanju takozvanih ratnih zločinaca pod Titom nije se radilo o državnopravnim procesima, naprotiv, osude su već od počet-

⁵⁶ Samo u Sloveniji 1949. tajna policija je raspolagala s 33.000 dojavljivaca (J. STARIČ VODUŠEK, n. dj., 235, bilješka 41).

⁵⁷ Radmila RADIĆ, “Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina”, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, 653-670, ovdje 656.

⁵⁸ K. BUCHENAU, n. dj., 250-251.

⁵⁹ Citirano prema jednom arhivski utvrđenom izvješću, n. dj., 264.

⁶⁰ T. GRIESSER-PEČAR, “Die Verfolgung der Frauenorden in Slowenien nach 1945”, 77. Usp. dalje o sudskim kaznenim mjerama protiv crkve u Sloveniji: ISTA, *Cerkev na zatožni klopi. Sodni procesi, administrativne kazni, posegi „ljudske oblasti“ v Sloveniji 1943-1960* (u tisku).

ka bile utvrđene. Kontrolu procesa vršilo je Ministarstvo državne sigurnosti. Kod najvažnijih procesa nakon rata Ranković je predložio visinu kazne "vođećoj četvorici" (Tito, Kardelj, Đilas i sam Ranković) odnosno Politbirou, na što su rijetko stigli prigovori.⁶¹ Tijekom postupka optuženi jedva da su imali mogućnost da iznesu olakšavajuće argumente i često su bili suočeni s lažnim izjavama svjedoka i dokaznim materijalom, na kojima se onda temeljila osuda. Svećenstvo je također pripadalo žrtvama tog pravosudnog terora. Pritom se kao princip očitovalo da su pripadnici vjerske hijerarhije očekivale stroge i najstrože kazne. Procesi protiv viših dostojanstvenika vodili su se u skupnim postupcima protiv ratnih zločinaca, optužbe su u mnogo slučajeva bile zbog suradnje s njemačkim okupatorom i vlastima NDH, što je značilo smrt vješanjem ili strijeljanjem. Tako je čitav niz poznatih svećenika – njima su pripadali za vrijeme NDH postavljeni metropolit hrvatske pravoslavne crkve Germogen, zagrebački muftija Ismet Muftić, evangelički zemaljski biskup Philipp Popp i katolički svećenik Kerubin Šegvić – stajao u postupku pred sudom protiv Miroslava Filipovića-Majstorovića, bivšega franjevačkog bratra, na čiji su račun išli brutalni zločini tijekom ustaškog vremena, također protiv zatočenika u Jasenovcu, gdje mu je bio podređen jedan dio kompleksa. Ratni sud zapovjedništva Grada Zagreba izrekao mu je kaznu u lipnju 1945. koja je ubrzo nakon toga i izvršena.⁶²

Pozadina tih procesa sastojala se s jedne strane od toga da se određenim crkvenim zajednicama oduzmu njihovi najviši dostojanstvenici, a s druge strane postignut je dugotrajan propagandistički učinak, jer su svećenici na taj način automatski uvršteni u krug stvarnih kolaboratera i ratnih zločinaca. Tako se jugoslavenskom stanovništvu isticalo zločinaštvo crkvenih krugova, a pred inozemstvom se opravdavao okrutan postupak protiv crkvenih vođa i isticao legitimitet Titove vlade.

Nakon što je ljubljanski biskup Gregorij Rožman u kolovozu 1946. u odsutnosti bio osuđen na 18 godina zatvora s prisilnim radom, na doživotan gubitak državljanstva i ograničen gubitak građanskih prava,⁶³ uslijedio je kratko nakon toga najkompleksniji proces protiv jednoga crkvenog poglavara u Jugoslaviji, protiv katoličkog nadbiskupa zagrebačkog, Alojzija Stepinca (1898. - 1960.). Ono što je iz sovjetske perspektive – a to je i kod Tita igralo odlučujuću ulogu – Katoličku crkvu učinilo osobitim ciljem napada bila je okolnost da ona nije bila nacionalna crkva poput pravoslavne, nego je imala

⁶¹ Milovan ĐILAS, *Jahre der Macht. Im jugoslawischen Kräftespiel. Memoiren 1945-1966*, München 1992., 62 (ovdje i o nepravdom procesu protiv Stepinca 55-59).

⁶² Vladimir GEIGER, "Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu", ČSP, 27/1995, br. 1, 157-166. O Poppu usp. dalje Matthias MERKLE, *Märtyrerbischof Dr. Philipp Popp. Leben und Wirken*. Heilbronn 1965.; Anton SCHERER, "Bischof Dr. Popp 1945 zum Tode verurteilt und hingerichtet. Politische Hintergründe und kirchliches Umfeld", *Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik* 3/1991, br. 6, 36-42.

⁶³ O procesu protiv Rožmana usp. Tamara GRIESSER-PEČAR, France Martin DOLINAR, *Rožmanov proces*, Ljubljana 1996.

svoju središnjicu u Rimu i na taj način stajala izvan kontrole jugoslaven-ske vlade. Ona se s obzirom na još neriješene vanjskopolitičke konflikte – na primjer neriješenog pitanja Trsta – k tomu bojala i da bi se inozemne sile preko Vatikana mogle domoći utjecaja u zemlji.

Postupak, insceniran kao javni sudski proces, potrajao je nekoliko mjeseci i bio je neumorno komentiran od orkestriranih novina.⁶⁴ Iz pretpovijesti procesa je jasno da eliminacija crkvenih zajednica nije od početka bila namjera, nego da su trebale biti politički instrumentalizirane. Tako postaje jasna i okolnost da Stepinac nije bio osuđen odmah nakon rata, nego tek nakon nekoliko mjeseci. Za to je vrijeme Tito pokušavao nagovoriti Stepinca da osnuje vlastitu "jugoslavensku nacionalnu" crkvenu organizaciju odvojenu od Vatikana. Stepinčevo odbojno držanje općenito prema Titovu socijalističkom režimu i osobito prema njegovim planovima s Katoličkom crkvom proizlazi osim iz, za katoličke pojmove, gnjusne namjere vlastodržaca i od nadbiskupova antisovjetskog nazora. On je nakon dolaska boljševika na vlast u Sovjetskom Savezu točno registrirao progone crkava i vjernika koji su se ondje događali, što je pridonijelo njegovoj odbojnosti prema sovjetskom sistemu. Zbog njegova beskompromisnog odbijanja Tito ga je dao uhititi 18. rujna i s 15 daljnjih optuženih staviti pred sud, sve skupa zbog kolaboracije s NDH. Državi odvjetnik bez okolišanja je kasnije potvrdio kako je proces režimu bio "nametnut", te da do njega ne bi došlo da je Stepinac bio "elastičniji".⁶⁵

Uzor za taj proces nalazio se u moskovskim javnim procesima iz godine 1936., čija su se pravila, koja je odredio Staljin, sastojala od krivotvorenih izjava svjedoka, iznuđenih priznanja i unaprijed određenih osuda. Istovremeno Stepinac i na taj način navodno i crkva bili su lažnim dokazima kompromitirani kao aktivni pomagači ustaških boraca križara.⁶⁶ Dana 11. listopada osuđeni su svi optuženi osim trojice, Stepinac na 16 godina prisilnog rada s naknadnim petogodišnjim gubitkom svojih građanskih i poli-

⁶⁴ Usp. Katrin BOECKH, "Monolog der Ideologie. Der Prozeß gegen Erzbischof Stepinac 1946 in der damaligen jugoslawischen Presse", *Dialog. Auf dem Weg zur Wahrheit und zum Glauben. Dialog. Na putu do istine i vjere*, Mainz, Zagreb 1996., 325-336.

⁶⁵ "Razgovor: Jakov Blažević, revolucionar (drugi dio)", *Polet*, 15. veljača 1985., 8-9, ovdje 9.

⁶⁶ Taj militantni pokret, koji je djelovao u prvim poratnim godinama, sastojao se od pripadnika HOS-a (*Hrvatska oružana snaga*), ponajprije ustaških pripadnika, koji su nakon kraja Pavelićeva režima u gerilskoj maniri težili njegovoj obnovi. Kao „križari“ koristili su srednjovjekovnu simboliku borbe protiv „nevjernika“ i naglašavali svoju pripadnost Katoličkoj crkvi i hrvatstvu. Njihov neprijatelj bio je jugoslavizam kao i komunizam, njihov cilj bila je uspostava Nezavisne Države Hrvatske uz uporabu oružane sile. Vrijeme njihova najačeg djelovanja, koje se ponajprije sastojalo od napada na komunističke funkcionare, bile su godine 1945./46.; za vrijeme od 1945. do 1950. njihov se broj u Hrvatskoj procjenjuje na otprilike 3.500 osoba. Usp. Zdenko RADELIĆ, "Komunisti, križari i Katolička crkva", *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, 583-600, ovdje 584-585. Usp. dalje ISTI, "Križari: ustaška gerila 1945-1950 – problemi istraživanja", ČSP, 32/2000, br. 1, 5-28; ISTI, "Vodstvo ustaškog pokreta i križari 1945-1948", ČSP, 33/2001, br. 1, 19-40.

tičkih prava.⁶⁷ – Progon katoličkih svećenika uključivao je i grkokatoličku crkvu. Ona je izgubila svojega biskupa Janka Šimraka, koji je 1945. nakon kratkog boravka u zatvoru preminuo. Njemu se predbacivalo da je za vrijeme NDH entuzijastički podupirao masovne prijelaze srpskih pravoslavnih kršćana u grkokatoličku crkvu.

Ranković je smatrao da su represije i procesi pokazali svoje djelovanje: 1948. zastupao je pred sovjetskim poslanikom Lavrentevim mišljenje da su katolički svećenici umuknuli i da je njihov utjecaj na stanovništvo reduciran, što je on utvrdio na osnovi smanjenog broja crkvenih brakova.⁶⁸ I protiv pravoslavnih svećenika bilo je javnih procesa, ali oni nisu dosegli dimenziju procesa protiv Stepinca. Sarajevski pravoslavni biskup Varnava Nastić osuđen je 1. ožujka 1948. nakon dvodnevnog procesa na 11 godina prisilnog rada, jer je kao "imperijalistički agent" i suradnik ustaša za vrijeme rata težio slabljenju vojne i gospodarske snage Jugoslavije i pri tomu podupirao terorističke bande te širio neprijateljsku propagandu. Godine 1954. slijedio je također pod optužbom zbog kontrarevolucije također dvodnevnii proces u Podgorici protiv metropolita Arsenija Bradvarevića koji je dobio kaznu zatvora od jedanaest i pol godina.

U usporedbi s drugim vjerskim zajednicama protjerivanje višega muslimanskog svećenstva vremenski se odugovlačilo dijelom i stoga, jer je ono popustilo pod pritiskom i očitovalo izraze lojalnosti. Tako je reis ül-ulema izjavio u rujnu 1947. kako se samo titoističkim partizanima treba zahvaliti što su muslimani u Bosni i Hercegovini tijekom okupacije spašeni od uništenja. To, međutim, nije spriječilo državni postupak: još u rujnu 1947. osuđeno je više imama u Sarajevu na prisilan rad do 18 godina; drugi su muslimani bili strijeljani zbog navodnog članstva u nacionalnim ustaničkim pokretima. U jednom procesu u kolovozu 1949. u Sarajevu stajali su pred sudom vođe organizacije "Mladi muslimani". Njih se teretilo da su poticali vjersku mržnju, nasilno remetili poredak u zemlji i održavali veze s neprijateljskom emigracijom u Turskoj. Četiri navodna ustanička borca osuđena su na smrt, a devet na kazne zatvora od tri do dvadeset godina.⁶⁹ Ipak, vodstvo islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini razglasilo je kako muslimani u Jugoslaviji imaju potpunu vjersku slobodu i nezavisan vjerski život. I kasnije

⁶⁷ To što je Stepinčeva obitelj tijekom NDH i sama postala žrtvom kad su Nijemci ubili biskupova brata zbog partizanske djelatnosti, a Stepinčeva majka partizanima je redovito pomagala hranom (S. ALEXANDER, n. dj., 67, bilješka 51) nije imalo nikakvoga ublažavajućeg učinka na kaznu. Osuda u službenim prikazima procesa: *Sudjenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb 1948., 453-458. Međunarodni protesti protiv osude Stepinca bili su tako jaki da je sovjetska vlada odlučila u tajnosti provesti sljedeći proces protiv crkvenog poglavara Slipyja, unijatskog metropolita Galicije.

⁶⁸ *Sovetskij faktor v istočnoj Evropi 1944-1953*. Tom 1, Dok. br. 193. Usp. ipak podatke navedene u tablici o razdiobi vjernika u Jugoslaviji, a koji su suprotstavljeni ovoj izjavi.

⁶⁹ Bertolt SPULER, "Die islamische Glaubensgemeinschaft", *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*, Köln, Graz 1954., S. 185-187, 187; RADIĆ, *Verom protiv vere*, 307.

su visoki muslimanski predstavnici sastavljali demantije kad se u islamskom svijetu prigovaralo zbog nedostatka vjerske slobode u Jugoslaviji.

Uništenje crkvi iznutra: indirektni utjecaji države

Kao djelotvorna metoda postupanja države prema crkvama pokazalo se u Sovjetskom Savezu spajanje u veće vjersko-administrativne jedinice. To se primjerice prakticiralo prilikom 1944. iniciranog sjedinjavanja udruženja baptista i evangelika koji su postojali u Sovjetskom Savezu u "Sveopći savjet unije evangelika-baptista" kojem su se po zapovijedi države 1946. trebale podrediti i pentekostalne zajednice. Tajna služba je u to udruženje mogla lagano prodirati i efektivnije ga kontrolirati nego pojedinačne vjerske zajednice. Tito se u Jugoslaviji koristio sličnim promišljanjima o velikim crkvenim udruženjima. Najprije su trebale biti stvorene nezavisna katolička organizacija i "jugoslavenska pravoslavna crkva" (planirano stvaranje posljednje Tito je spomenuo i u svojem razgovoru sa Stepincem 1945. u kojem ga je pokušao uvjeriti u stvaranje jugoslavenske katoličke crkve⁷⁰), da bi onda očigledno obje spojio, pojačao državnu kontrolu nad takvom velikom formacijom i konačno je potpuno podredio režimu. Ta se ideja izjalovila od početka na čvrstom otporu obje crkve. U Sloveniji je zahtjev za odcjepljenjem od Vatikana i stvaranjem "nacionalne katoličke crkve" postalo temom još 1947. i ponovno 1948., kad je "oslobađanje od Moskve" prikazivano kao uzor za odvajanje od Vatikana.⁷¹

Kao bitno produktivnije u smislu slabljenja crkava pokazao se obrnut postupak, naime poticanje razbijanja vjerskih zajednica. To je bilo vidljivo kad su jugoslavenska vlada i srpske vlasti poduprle nastojanja Makedonske pravoslavne crkve za autonomijom i osnutak samostalne makedonske crkvene organizacije te ih dijelom usmjeravale po svojim predodžbama. To što su državne vlasti požurivale težnje makedonske crkve za nezavisnošću od srpskog patrijarhata nije za svrhu imalo samo slabljenje drugoga, nego je prema Titu poticalo makedonski nacionalni pokret i *nation building* u toj nakon Drugoga svjetskog rata prozvanoj jugoslavenskoj republici. Doduše, inicijativu za crkvenu nezavisnost makedonske pravoslavne crkve pokrenuli su njezini svećenici, ali ipak izgleda kao da je država u pozadini vukla konce, da bi na kraju s lakoćom postigla željeni cilj. Tako je, doduše, Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo ono koje je nakon rata priječilo metropolita Skoplja, Josifa, da se vrati u svoju biskupiju i ondje zastupa srpski patrijarhat pro-

⁷⁰ P. RAMET, n. dj., 184; pretisak dokumenta u: J. KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, 372-373, ovdje 372.

⁷¹ GRIESSER-PEČAR, "Zur Problematik der katholischen Kirche in Slowenien unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg", 229. Više o ideji „jugoslavenske ortodoksne crkve“ kod K. BUCHENAU, n. dj., 119, i Jure ZEČEVIĆ BOŽIĆ, *Die Autokephalieerklärung der Makedonischen Orthodoxen Kirche*, Würzburg 1994., 38.

tiv makedonskih. Kad se, međutim, činilo da se u opasnosti našao nacionalni mir, priskočila su državna tijela. Zbog makedonskih zahtjeva konfrontacija je lagano rasla: kad je inicijativni odbor makedonskih svećenika zatražio nezavisnost od Beograda, Josif je to odbio kao nekanonsko. Crkveni narodni koncil s 300 delegata od kojih su većina bili laici, a koji su sazvali makedonski crkveni predstavnik, proklamirao je obnovu ohridske nadbiskupije, ali nije dobio potporu patrijarha. U nastavku je uspio umirujući utjecaj politike kako se ne bi riskirao raskid odnosa sa srpskim patrijarhatom: na jednoj skupštini svećenika u Skoplju 1946. u proklamaciji stoga nije bila prihvaćena autokefalija, nego prema želji makedonske vlasti samo autonomija.⁷² Bitno slabije autonomističke tendencije svećenika u Vojvodini i u Crnoj Gori nije podupirala zbog državnog interesa država, ali su prema potrebi isticane protiv Srpske pravoslavne crkve.⁷³

I u sklopu muslimanske vjerske zajednice princip *divide et impera* bio je uspješno primjenjivan. Ovdje je "ortodoksno" svećenstvo u Bosni i Hercegovini bilo suprotstavljeno albanski i pučko-vjerski orijentiranom islamu na Kosovu. Posljedica državne suradnje s bosanskim ulemama bilo je etničko frakcioniranje islama u Jugoslaviji s jedne strane, a s druge time je općenito bilo potpomognuto slabljenje i ugnjetavanje Albanaca na Kosovu, koji nisu bili konfrontirani samo s represijama srpskih vlasti, nego i sa suprotnim strujanjima od vjerske braće u Bosni.⁷⁴

Podrivanje islamske zajednice u Jugoslaviji potpomagalo je to da su vjernici s juga zemlje već u vremenu između dvaju ratova bili protjerani ponajviše u Tursku (nakon Drugoga svjetskog rata to se nastavilo na temelju različitih jugoslavensko-turskih sporazuma)⁷⁵. Muslimani koji su ostali u zemlji prošli su proces sekularizacije; vjerski fundamentalizam i zbog toga nije bio raširen u muslimanskom društvu Jugoslavije.⁷⁶ Doduše, islamska vjera na Kosovu se oslanjala na nacionalnu svijest Albanaca, tako da su vjerske zabrane ovdje bile vrednovane i kao napad strane države na albanski narod i prema tomu naišle na otpor.

⁷² J. ZEČEVIĆ BOŽIĆ, n. dj., 38-39.

⁷³ K. BUCHENAU, n. dj., 121.

⁷⁴ To je primjerice bio slučaj s derviškim redovima koji su ponovno nastajali sedamdesetih godina na Kosovu, kad se bosansko-muslimansko svećenstvo vehementno postavilo protiv albanskih šejkova. Gotovo svi derviški redovi bili su nakon 1945. raspušteni tj. bili su prisiljeni otići u ilegalu, a 1952. muslimanska ih je zajednica u Bosni i Hercegovini službeno zabranila. Usp. G. DUIJZINGS, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, 106-131. Općenito: Alexandre POPOVIC, "Les ordres mystiques musulmans du Sud-Est européen dans la période post-ottomane", *Les ordres mystiques dans l'islam. Cheminements et situation actuelle*, Paris 1986., 63-99.

⁷⁵ Procjenjuje se da je od 1945. do 1966. iz Jugoslavije u Tursku iselilo oko 246.000 osoba (Noel MALCOLM, *Kosovo, A Short History*, New York 1998., 323).

⁷⁶ Neka opažanja o modernizaciji islama u Bosni tijekom zadnjih desetljeća donosi: Smail BALIĆ, *Islam für Europa. Neue Perspektiven einer alten Religion*, Köln u.a. 2001, 181-182. U Balićevim prikazima o Muslimanima u Bosni može se doznati relativno malo o uništavanju vjerskog života pod Titom.

Izravno sredstvo kontakta države s Katoličkom crkvom i pravoslavljem činila su udruženja svećenika. I ovdje je djelovao princip podjela, u ovom slučaju između hijerarhije s jedne strane i svećenstva s druge strane. Udruženja svećenika, koja su u Jugoslaviji tradicionalno već postojala i čiji je osnutak pod Titom bio potpomagan, trebala su služiti jačanju državnog utjecaja, omogućiti razlikovanje između državi lojalnih i nenaklonjenih svećenika, odcijepiti niži kler od višeg pretežno antikomunistički nastrojenog klera i preusmjeriti njihovu energiju na izvršavanje društvenih zadaća. Takva, u smislu države "progresivna" svećenička udruženja, koja su nakon rata stvorena u gotovo svim vjerskim zajednicama, dobila su javni pravni status. Pravoslavna svećenička udruženja, nastala između 1945. i 1947. udružila su se uz jasno sudjelovanje države u ožujku 1949. u Savez udruženja pravoslavnog svećenstva Jugoslavije sa sjedištem u Beogradu.⁷⁷ Katolička udruženja svećenika – 1948. nastalo je jedno istarsko, 1949. slovensko, 1950. bosansko-hercegovačko, 1953. najprije udruženja u Srbiji i daljnja u Hrvatskoj – nisu se udruživala na republičkoj razini.⁷⁸ Sredstvo primamljivanja za stupanje u svećeničko udruženje sastojalo se od financijske pomoći, reguliranja zdravstvenog osiguranja i državnog zbrinjavanja u starosti, od olakšica pri putovanju i u tolerantnijem držanju dotičnih vlasti prema crkvenim predstavnicima. Zato su svećenici trebali pružati praktične usluge, zbog kojih bi, prema računici državnih vlasti, zapostavili svoje crkvene obveze.⁷⁹ Prema tomu, pripadnici svećeničkih udruženja trebali su držati nastavu za suzbijanje nepismenosti, a angažirani su općenito u narodnom obrazovanju i Crvenom križu, pa čak i u upravi.

Sukobljavanja u sklopu pojedinih crkvenih zajednica oko svećeničkih udruženja lojalnih režimu mogla je državna vlast promatrati kao potvrdu njihova rada. U katoličkom području prijetile su ekskomunikacije, suspenziranja od svećeničke službe i razdor između dotičnog svećenika i njegovog biskupa. Godine 1952. zabranili su katolički biskupi utemeljenje svećeničkih udruženja i članstvo u njima. U Srpskoj pravoslavnoj crkvi aktiviste svećeničkih udruženja učinili su odgovornima za protjerivanje biskupâ.⁸⁰ Kao

⁷⁷ Za sjedinjenje izabran je pojam „pravoslavni“, a ne „srpsko pravoslavni“; to je uz političku instrumentalizaciju bio daljnji razlog za hijerarhiju Srpske pravoslavne crkve da odbaci organizaciju. Državni režim, pak, odmah je priznao sjedinjenje (S. ALEXANDER, n. dj., 191).

⁷⁸ Pravoslavni svećenici bili su u takvim udruženjima znatno jače organizirani od katoličkih: 1947. u njima je bilo 70% pravoslavnih svećenika, 1951. bilo ih je 81%. Katolička udruženja zabilježila su nasuprot tomu 1955. u cijeloj Jugoslaviji samo 27% katoličkih svećenika (K. BUCHENAU, n. dj., 188, 190).

⁷⁹ R. RADIĆ, *Verom protiv vere*, 262; K. BUCHENAU, n. dj., 210. Financijsko osiguranje vodilo je i tomu da je svećenstvo iskoristavalo svećenička udruženja za njihove vlastite interese, poput šestorice umirovljenih katoličkih svećenika, koji su 1978. bili jedini članovi svećeničkog udruženja u Crnoj Gori; usp. P. RAMET, n. dj., 191.

⁸⁰ Kao u slučaju banjalučkog biskupa Vasilija, kojeg je 1953. s biskupskog stolca otjerala nahuškana svjetina; usp. R. RADIĆ, n. dj., 262; S. ALEXANDER, n. dj., 251; usp. ondje također str. 192 o napadima udruženja na srpske pravoslavne biskupe, koji su ih odbacivali.

sredstvo slabljena unutarcrkvenih struja i podjele između biskupa i svećenika u sklopu svake konfesije djelovala su svećenička udruženja.

Preko svećeničkih udruženja uspješno se vršio i državni utjecaj na imenovanje lojalnih predstavnika na crkvenom vrhu. Ciljana upotreba pripadnika srpskoga svećeničkog udruženja, pritisak koji su izvršili suradnici UDBA-e kao i uhićenje protivničkih biskupa vodili su nakon smrti patrijarha Gavrila 1950. tomu da je za njegova nasljednika u službi izabran Vikentije i da je time prošao kandidat kojeg je favorizirao režim. Nasuprot tomu, režimu nikada nije uspjelo da u Katoličkoj crkvi upravlja imenovanjima biskupa, jer je o njima – kao i danas – načelno odlučivao papa te je crkvena struktura time bila zaštićena od državnog miješanja.

Državna vlast namjerila se podjednako na sve velike vjerske zajednice u Jugoslaviji. Odnos između pojedinih vjerskih zajednica i režima ovisio je o tomu jesu li te zajednice reagirale na državne zahtjeve i pokorile im se ili su poslušnost više ili manje javno odbijale. Za politiku je bilo relativno lako da vanjske okvirne mogućnosti za crkve toliko pogorša da se djelovanje na unutrašnje strukture i iznuda demonstrativne lojalnosti državi. Pri tome se Katolička crkva, kao iznadnacionalna ustanova čije je središte izvan države, pokazala otpornijom na pritisak izvana, dok je u Srpsku pravoslavnu crkvu kao zemaljsku crkvu već zbog njezine strukture bilo lakše prodrijeti i oslabjeti je. Činjenica da je islam u Jugoslaviji predstavljao nehomogenu i slabije organiziranu zajednicu na isti je način omogućila politici da u nju prodre i dalje je podijeli.

Politički pragmatizam

Pri svojoj odlučnosti da potisne crkve kao nacionalne, kulturne i društvene faktore, i to primjenom brutalnih represivnih mjera, spominjana su i druga politička promišljanja kako situacija ne bi postala prenapeta i kako na taj način ne bi bilo isprovocirano protivljenje stanovništva. Taj pragmatizam nalazi se i u staljinističkim vjerskim progonima osobito nakon Drugoga svjetskog rata zbog rastućega međunarodnog ugleda Sovjetskog Saveza i njegova značenja kao europske velesile. U Jugoslaviji je konstelacija bila slična; upravo u prvim poratnim godinama nije se moglo polaziti od učvršćenoga vanjskopolitičkog i unutrašnjeg položaja. Politički i gospodarski preustroj zemlje po socijalističkom uzoru – tomu je pripadala kolektivizacija poljoprivrede kao i oduzimanje zemljišnog posjeda – zahtijevao je mnogo od društva u promjeni, pa su daljnje sporne točke po mogućnosti trebale biti reducirane. Protivno vladajućoj doktrini stoga nije odmah bilo uklonjeno sve vjersko, jer je u danoj situaciji bilo povoljnije odugovlačiti s čvršćim postupanje. To objašnjava npr. da je godišnje hodočašće 8. srpnja u marijansko svetište u Mariju Bistricu sjeverno od Zagreba 1945. bilo dopušteno. Da je iz toga izrasla nacionalna demonstracija s 40.000-50.000 sudi-

onika,⁸¹ ili nije bilo unaprijed promišljeno ili se pak svjesno s tim računalo. Unatoč kritici partijskih članova, vlasti su uvijek ponovno odobravale hodočašća.

Državni pragmatizam djelovao je i na ograničavanje socijalnog angažmana crkvenih ustanova. On je ostao nedirnut jer ga javne službe nisu ili još nisu mogle ispuniti. Tako je nad azilima za beskućnike najprije zadržana crkvena uprava, jer se inače nitko nije našao tko bi ondje htio raditi. I na području bolesničke skrbi represije na pripadnike crkve su popustile ili sasvim prestale, gdje ih državne snage nisu mogle preuzeti. Pri tome se u jugoslavenskim republikama postupalo na različit način. Kada su u Bosni 1949. iznenada zatvoreni svi ženski katolički samostani redovnice, od kojih su mnoge djelovale kao dobro kvalificirane medicinske sestre, trebale su naći novi posao. Jedan dio redovničkih sestara iselio se u Hrvatsku, koja je još dulje tolerirala samostanske zajednice, drugo dio sistematski su vrbovale republike u kojima je vladao manjak njegovatelja, kao u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji.⁸² Broj katoličkih redovnica, kojima je suprotno nego u Hrvatskoj bilo dopušteno nošenje njihova odijela u bolnicama, na kraju je ondje nadmašio broj pravoslavnih redovnica. Znanje redovnica o njezi bolesnika toliko je bilo cijenjeno da su komunistički funkcionari, unatoč zabrani te djelatnosti, posezali za njima za negu rođaka; primjerice predsjedavajući slovenske vjerske komisije za zbrinjavanje svojeg oca.⁸³ To nije bio jedini slučaj.

Redovnicama Srpske pravoslavne crkve pak, koje poput monaha žive povučenije, dano je pravo na određenu privatnost, pa čak povećanje broja pripadnika. Unatoč vjerskim progonima u zemlji njihov je broj znakovito narastao: dok je u 1941. registrirano još 400 sestara u 27 samostana, 1969. zabilježeno je 845 redovnica i pripravnica u 81 samostanu.⁸⁴ Njima se može zahvaliti da su tradicijom bogati i umjetničko vrijedni samostani, koje su redovnici morali napustiti, nakon rata održavani i da su bili ponovno ispunjeni redovničkim životom.⁸⁵ Vlasti su se na taj način okoristile jer su prepustile sanaciju zgrada, što je očigledno bilo važnije od zabrane naseljavanja redovnicama.

Vanjskopolitički obziri također su obrazlagali suzdržavanje u protuvjerskim mjerama prisile, ako se time mogao podići ugled Jugoslavije. Kad je vlada upravo nakon 1948. bila zainteresirana pokazati muslimansko-arapskom svijetu da je prakticiranje islama u Jugoslaviji bilo dopušteno, muslimani su mogli na tradicionalno hodočašće u Mekku prvi put 1949. Ta prili-

⁸¹ S. ALEXANDER, n. dj., 64, 66.

⁸² T. M. URSIC, n. dj., 66-69; 95-111; T. GRIESSER-PEČAR, "Die Verfolgung der Frauenorden in Slowenien", 86.

⁸³ T. GRIESSER-PEČAR, "Die Verfolgung der Frauenorden in Slowenien", 88.

⁸⁴ Rudolf PROKSCHI, *Ein neuer Aufbruch bei den Nonnen in der Serbischen Orthodoxen Kirche im 20. Jahrhundert*, Würzburg 1996., 83-86.

⁸⁵ N. dj., 80-83.

ka je korištena za razgovore petorice hodočasnika – visokorangiranih predstavnika iz Bosne, Makedonije i s Kosova, među njima reis ül-ulema – s političkim predstavnicima u Mekki. Pri tome se među ostalim radilo o kandidaturi Jugoslavije u Vijeću sigurnosti Ujedinjenih naroda, što su arapske zemlje trebale poduprijeti.⁸⁶ Nakon tog putovanja nastupila je pauza od četiri godine, nakon čega je dopušteno hodočašće uvijek za 35 osoba iz Jugoslavije.⁸⁷ I vodeća pozicija Tita u Pokretu nesvrstanih utjecala je na bliskost vlade i muslimanskih predstavnika u Jugoslaviji te su zbog toga muslimani, religiozni ili ne, ali ponajprije oni s partijskom knjižicom, u pedesetim i šezdesetim godinama postavljeni za diplomate u islamskim zemljama.⁸⁸

Manje vjerske zajednice

Iako su imale manje članova nego pravoslavne, katoličke i muslimanske zajednice, manje vjerske zajednice u Jugoslaviji – tradicionalne protestantske općine, baptisti, adventisti, starokatolici, metodisti, pentekostanci, Jehovini svjedoci, nazarenci, Židovi i ostali – nisu bile izuzete od vjerskih progona, međutim, bile su im manje izložene. Od njihove je spremnosti da se uklope u novu socijalističku državu ovisilo u kojoj će ih mjeri vlasti tolerirati. Čini se da su općenito bile prisiljene pokazivati spremnost na kompromis ne bi li osigurale golu egzistenciju. Tako je Reformirana crkva u Hrvatskoj našla mjesto u državi, koja je doduše zahtijevala prilagođavanje sistemu, ali je isto vrijeme vjernicima donekle nudila zaštitu za prakticiranje vjere. Zato je biskup te crkve odnos s Komisijom za vjerska pitanja ocijenio kao “prijateljski”, njezino držanje kao “puno razumijevanja, blagonaklono” i spremno na pomoć.⁸⁹ I Starokatolička crkva profitirala je u poslijeratnom vremenu. Ona je u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskog rata osnovala dodatne strukture u Vojvodini, Srbiji i Sloveniji.⁹⁰

S druge strane manje su vjerske zajednice često doživjele društveno izopćenje koje je moglo dovesti do socijalnog izoliranja njihovih pripadnika. Žrtve toga osobito su bile mlade slobodne vjere kao baptisti, menoniti i adventisti, prema kojima su se etablirane vjere držale kao prema sektama. Službena suvremena izdanja izvješćuju naprotiv o tobožnjem nesmetanom životu manjih vjerskih zajednica, koje su raspolagale vlastitom hijerarhijom, crkvenim zgradama kao i crkvenim tiskovnim organima.⁹¹ Prešućeno

⁸⁶ R. RADIĆ, n. dj., 309-310.

⁸⁷ Zbog različitih teškoća hodočašće u Mekku bilo je na početku dopušteno samo nekoliko desetina ljudi, do 1990. godišnje nekolicina stotina ljudi. Usp. Dragan NOVAKOVIĆ, “Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine”, ČSP, 36/2004, br. 2, 463-471.

⁸⁸ N. MALCOLM, n. dj., 197.

⁸⁹ L. STEINDORFF, “Im Windschatten”, 246.

⁹⁰ P. RAMET, n. dj., 184.

⁹¹ Primjerice Ivan CERANIĆ, “Religious Communities in Yugoslavia”, *Religions in Yugoslavia* (kao bilješka 22), 5-42, ovdje 34-42.

je, međutim, da je 1948. godine zbog navodne špijunaže za SAD osuđeno sedam baptista,⁹² kako se ne bi narušila pozitivna slika koju je Titova država pokušavala stvoriti.

Iznimku u jugoslavenskom vjerskom životu nakon Drugoga svjetskog rata činila je židovska zajednica, koja nije predstavljala samo vjersku nego i nacionalnu manjinu i koja je kao takva pod okupacijskom politikom trpjela kao nijedna druga. Od 68.405 jugoslavenskih Židova registriranih 1931. holokaust je preživjelo oko 10 posto (mnogi od njih kao ustanički borci u Titovim partizanima): prvi poratni popis stanovništva 1948. zabilježio je 6.538 “nacionalnih” Židova, uz to nemali broj židovskih vjernika navelo je neku drugu narodnu pripadnost jer su židovske općine u zemlji iste godine imale 11.934 člana.⁹³

Velika razlika Staljinove politike prema Židovima sastojala se u tomu što Tito nije dopustio nastanak državnog antisemitizma te da je Židove i de facto pravno izjednačio s ostalim građanima. Vjerski progon Židova u poratnim godinama nije poznat. Jugoslavenski su političar čak demonstrativno nazočili posvećenju beogradske sinagoge 4. prosinca 1944.⁹⁴ Sudjelovanje Židova u “Narodnooslobodilačkoj borbi” detaljno je istraženo u brojnim izdanjima;⁹⁵ naprotiv, odgovarajući prikazivanje židovskih vojnika u Crvenoj armiji moralo je u Sovjetskom Savezu biti suzbijeno.

Unatoč traumama za vrijeme progona u Drugom svjetskom ratu, Židovi se nisu odrekli svoje vjere; od 4.870 Židova registriranih 1953. (2.563) više od polovice je i službeno priznalo pripadnost židovskoj vjeri.⁹⁶ Nakon rata ponovno oživljene židovske općine preuzele su uz tradicionalno vjerske i socijalne funkcije (u Sovjetskom Savezu su kao izraz židovskog “nacionalizma” nasilno suzbijane). Mnoge općine zabilježile su, međutim, tako visok gubitak svojih članova da je bilo teškoća skupiti deset odraslih muškaraca potrebnih za jedno bogoslužje. Ono, doduše, nije bilo zabranjeno, ali je često bilo ograničeno na najvažnije blagdane. Sinagoge koje su još postojale bile su, kao u Somboru, dobrovoljno zamijenjene za manje općinske zgrade jer su bile prevelike za broj preživjelih Židova;⁹⁷ suprotno tomu, u Sovjetskom Savezu sinagoge su nakon Drugoga svjetskog rata u velikom broju oduzete općinama protiv njihove volje.

⁹² L. STEINDORFF, “Im Windschatten”, 269.

⁹³ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb 1997., 103, 106.

⁹⁴ *Jews in Yugoslavia* [katalog izložbe], Zagreb 1989., 127.

⁹⁵ Najopširnije: Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.

⁹⁶ M. ŠVOB, n. dj., 106.

⁹⁷ Milenko BELJANSKI, “Somborski Jevreji (1735-1970)”, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* [Beograd] 4 (1979.), 1-55, ovdje 41.

I iseljavanje židovskog stanovništva u 1948. osnovanu Državu Izrael – Jugoslavija je spadala među prve zemlje koje su je priznale – nije, kao u Sovjetskom Savezu pod Staljinom, bilo zabranjeno. Između 1949. i 1952. oko 8.000 Židova napustilo je Jugoslaviju. Kontakt s organizacijama u Izraelu poput posjeta židovskih delegacija iz Jugoslavije Izraelu bio je moguć. Nakon prekida diplomatskih odnosa 1967. nije uslijedio val represija nad židovskim stanovništvom Jugoslavije. U službenim tekstovima naglašavalo se potpuno zadovoljstvo s pravnim i vjerskim položajem zajednice.⁹⁸

Politička situacija bila je za manje vjerske zajednice u Jugoslaviji povoljnija nego u Sovjetskom Savezu; društvenu diskriminaciju, kojoj su osobito bile izložene slobodne crkve, nije Titov režim mogao, a niti htio ublažiti.

Bilanca: vjerski progoni pod Titom i Staljinom u usporedbi

Dok su nakon boljševičke Oktobarske revolucije 1917. vjerske zajednice u Sovjetskom Savezu bile svladane izravnim nasiljem, protucrkvena borba nakon Drugoga svjetskog rata nastavila se na rafiniraniji način. Jedan sovjetski način uništavanja crkvenih zajednica nakon 1944./45. sastojao se od toga da ih, nakon faze fizičkog uništenja njihovih vjerskih vođa, iznutra razjedi. Stoga su glavne ciljne grupe državnih napada bile, u prvom redu, najviše hijerarhije zajednica kao i svećenici koji su imali utjecaja na vjernike. U toj atmosferi pritiska došlo je do izražaja koji su svećenici bili spremni na dogovor s režimom. Njihova lojalnost je bila nagrađena državnim blagonaklonošću i provođenjem na vodeće pozicije. Svećenici koji su pružali otpor bili su izloženi daljnjem teroru te su nakon javnih kleveta i pravnih osuda bili povučeni iz službe. Na taj način minimaliziran je moguć protest zbog državnih zahvata kao npr. oduzimanja crkvenih dobara i zabrane vjeronauka. Ti procesi tekli su jedan nakon drugoga ili paralelno jedan s drugim te su uzajamno jačali u svom djelovanju. Svoju primjenu našli su nakon 1944. na novim područjima koja su bili dodana Sovjetskom Savezu (u zapadnoj Ukrajini, zapadnoj Bjelorusiji i na Baltiku) kao i u Istočnoj, Srednjoj i Jugoistočnoj Europi, koje su nakon rata pale pod sovjetsku utjecajnu sferu, među njima i Jugoslavija pod vlašću Tita. Kao strukturno obilježje titoističke vladavine na primjeru religijske politike možemo ustvrditi da je etabliranje sistema uslijedilo uz golemu pomoć staljinističkih metoda, kojima su prije svega pripadale primjene nasilja, represije i terora. Uz druge prave i potencijalne protivnike njima su bili izloženi crkveni vođe, redovnici i svećenici, koji su bili smatrani predstavnicima “starog”, “buržoaskog” društva. Pritom je Jugoslavija za vrijeme Drugoga svjetskog rata i u kratko vrijeme neposredno nakon rata nadoknadila ukupne procese progona koji su u Sovjetskom Savezu bili provedeni u razdoblju između dvaju ratova i koji su tamo skoro ugasili ukupan religijski život. Već je partizanska borba donijela jasno deci-

⁹⁸ Albert VAJS, “Jevreji u Novoj Jugoslaviji”, *Jevrejski Almanah* 1954, 5-47, ovdje 42 i passim.

miranje broja svećenika svih vjerskih pravaca u Jugoslaviji tako da je socijalistička preobrazba zemlje zbog toga naišla na manje otpora. Činjenica da su preostali svećenici u vihoru poslijeratnih godina tek morali udariti nove temelje životu zajednice bila je također prednost za nove vlastodršce.

S ciljem očuvanja privida, u Jugoslaviji su prema sovjetskom modelu u Ustav iz 1946. kao i u Vjerski zakon iz 1953. preuzete formulacije koje upućuju na spremno podnošenje vjera u zemlji, ali koje su u stvarnosti bile manipulirane. Namještenim sudskim procesima, smrtnim kaznama i uhićenjima nestali su hijerarhijski vođe najvećih vjerskih zajednica – katoličke i pravoslavne crkve, kao i islama. Sljedeći važan korak sastojao se u “kresanju” gospodarskih osnova religijskih zajednica. To se odnosilo i na promjenu u odnosu prema vjernicima o kojima je uglavnom ovisilo uzdržavanje svećenika zajednice. Ukupno, ni u Sovjetskom Savezu ni u Jugoslaviji, kao niti u drugim državama istočne Europe koje su sovjetizirane nakon Drugoga svjetskog rata, nije postojao čvrsti plan za izgon crkava koji bi bio odrađen po strogoj shemi.

Bez kompromisa slijedio se cilj marginalizacije crkava, njihovo otklanjanje iz društva te njihovo ograničavanje na privatni život vjernika. Ipak, Titova politika dokazala je veću mjeru i bolju prilagodbu lokalnim okolnostima, što je bilo vidljivo na odstupanjima od sovjetske prakse. Također, protucrkvena propaganda nikada nije bila vođena u razmjerima kao u Sovjetskom Savezu dvadesetih i tridesetih godina uz pomoć pokreta bezbožnika i “militantnih bezbožnika”, koji su iz punoga grla polazili u rat protiv crkava te proizvodili protucrkvene ulične ophode i spaljivanje ikona. U Jugoslaviji je, također, puno rjeđe dolazilo do demonstrativnih oduzimanja crkvenih zgrada za javne potrebe kao prenamjenu crkava u kina, klubova ili čak u bazene. Registracija u tijelima vlasti, što su religiozne zajednice bile prisiljene činiti u Sovjetskom Savezu – to je bilo istovjetno s početkom vršenja državnog utjecaja na religiozni život na licu mjesta – također je izostala u Jugoslaviji. Time bi se Tito izložio opasnosti da protiv sebe okrene šire krugove javnosti.

Titu je, spretnije nego Staljinu, uspjelo manipulirati pojedine religijske zajednice tj. okrenuti jednu protiv druge, što je vidljivo iz potpore Makedonskoj pravoslavnoj crkvi u borbi protiv Srpske, ali i iz redovite financijske pomoći iz saveznog proračuna Srpskoj pravoslavnoj crkvi, dok je Katolička crkva prije svega bila upućena na milodare.

Ekumenski kontakti između crkava u Jugoslaviji bili su slabi i to zbog navođenog skrbništva. Pritom su u Jugoslaviji bili izraženiji pokušaji instrumentalizacije vjere u političke svrhe nego u Sovjetskom Savezu. Približavanje državi imalo je posljedicu da su posebno manje vjerske zajednice u Jugoslaviji prije bile tolerirane nego tradicionalne vjere na koje se usredotočio religijski pohod, dok u Sovjetskom Savezu one skoro nisu dobile prostor za preživljavanje. Vjerojatno najveća razlika od staljinističkog postupanja prema crkvama u Jugoslaviji se sastojala u jačem utjecaju republika pri oblikovanju odnosa između vjerskih zajednica i vlasti jer su poznavatelji regionalnih

odnosa i religiozne prakse zaposjeli republičke komisije, koje su bile zadužene za praktičan odnos s vjerskim zajednicama.

Općenito, jugoslavenska vjerska politika činila se unatoč svojoj rigoroznosti i brutalnosti još uvijek manje agresivna od sovjetske. To je još jasnije na očigledno "mekšem" kursu nakon 1953. koji od sistema nije tražio nikakve ustupke, što je čak rezultiralo uspostavljanjem diplomatskih odnosa s Vatikanom.⁹⁹ U Sovjetskom Savezu pod Staljinom to se nikada nije moglo ostvariti. Veća popustljivost Beograda prema vjerskim zajednicama rezultirala je time da se one nisu sasvim odmetnule u ilegalu i da nisu nastale tajne crkve, iako su se određene aktivnosti i morale tajno održavati. Na taj način režim je mogao kontrolirati crkvene organizacije, vjerska javnost u zemlji nije bila gurnuta u opoziciju tako ekstremno kao u Sovjetskom Savezu, a inozemstvu je s pomoću spretne propagande, u koju su se dali uvući crkveni predstavnici svih vjerskih zajednica, lažno prikazivana vjerska sloboda, koja uistinu nije postojala. Iz usporedne karakterizacije obaju režima može se zaključiti da se titoistička vlada osobito u vremenu nakon 1953. osjećala jačom i manje napadačkom i na taj način dopustila relativno otvaranje politike prema crkvama, ali i na drugim područjima. Suprotno tomu, Staljin, koji je do kraja svoje vladavine jurišao na protivnike, činio je to do kraja iz pozicije navodne i samodefinirane slabosti, koja nije dopuštala nikakvu susretljivost prema onima koji su drukčije mislili, nego je uvjetovala okrutno postupanje.

Time se Tito u pitanju vjerskih progona dokazao fleksibilnijim i realističnijim od Staljina, koji je na dugo vrijeme težio potpunom uništenju vjerskog života, u čemu je uspio samo površno. Na kraju nijedan od njih nije uspio, jer su nacionalne snage u Jugoslaviji kao i u Sovjetskom Savezu dobile potporu i od proganjanih crkava i tako, iako na vrlo različit način, dovele do pada socijalističkih sistema.

Preveo s njemačkog jezika Ivica Filipović

⁹⁹ Doduše, tek nakon smrti pape Pija 1958. i Stepinca 1960. godine, koje je jugoslavenska strana proglasila odgovornima za loše odnose između države i crkve, stvorena je mogućnost približavanja Vatikanu. Nakon što je 1966. kao prvi korak potpisan Protokol (usp. Miroslav AKMADŽA, "Pregovori Svete Stolice i Jugoslavije i potpisivanje protokola iz 1966. godine", ČSP 36/2004, br. 2, 473-503), uspostavljeni su 1971. puni diplomatski odnosi između Svete Stolice i Jugoslavije. U ožujku te godine Tito je posjetio Vatikan.

SUMMARY

RELIGIOUS PERSECUTION IN YUGOSLAVIA, 1944-1953: STALINIST IDEAS UNDER TITO

The author of this article examines religious persecutions which occurred during the period from the time of the communist takeover of government at the end of the Second World War until 1953. She shows how at this time the Soviet model of purges was applied to Church circles. Using a comparative method, the author points out similarities with Stalin's pattern of rule, but also shows modifications in the relations between the government and religion, which come into view after Stalin's death (1953). The author concludes that Yugoslavian religious policies were less extreme in terms of persecution of religion in comparison to the Soviet Union. The more moderate Titoist regime was able to control the work of Church organizations and to produce propaganda about the ostensible freedom of religion in Yugoslavia.

Key words: Religions Persecution, Communism, Yugoslavia, Stalinism